

POČETNA POSTIGNUĆA DALMATINSKIH NARODNJAKA U BORBI ZA PONAROĐIVANJE ŠKOLSTVA

Ivo Perić, Dubrovnik

U političkom programu dalmatinskih narodnjaka, oblikovanom 1860. i 1861. godine, *ponarođivanje školstva* zauzimalo je veoma istaknuto mjesto. Težnja da se u sve škole, umjesto talijanskog, uvede hrvatski kao nastavni jezik, a umjesto anacionalnih nastavnih programa i udžbenika da se uvedu programi i udžbenici s nacionalnim duhom — započeta ponovno 1860. i nastavljena sve do sloma Monarhije 1918. g. — bila je u cijelom tom dugom razdoblju od 58 godina stalno nadahnuće borbe protiv austrijske politike u Dalmaciji, predstavljajući i ovdje, kao što je to bilo i u nekim drugim nenjemačkim dijelovima Cislajtanijske, »osnovni oblik nacionalnog otpora«.¹

Ta je borba imala široke razmjere jer se vodila i za svaku školu posebno, te je stoga znatno utjecala na nacionalno i političko aktiviranje i usmjeravanje dalmatinskih Hrvata i Srba. U njezinu tijeku bilo je nekoliko faza koje se međusobno razlikuju po uvjetima u kojima se vodila i po rezultatima. Ovaj rad, kako mu i naslov kaže, govori o početnim rezultatima te borbe, dakle — o njezinoj prvoj fazi od 1860. do 1866. godine.

1.

Kad je car Franjo Josip I, 5. ožujka 1860. g., najavio da će se sastati Carevinsko vijeće u Beču, prošireno sa 38 novih vijećnika, među kojima će se naći predstavnici svih »krunovina« Monarhije — bio je to prvi konkretniji izražaj novog unutarjopolitičkog kursa poslije smjene ministra unutrašnjih poslova, Alexandera Bacha. Od tog saziva proširenog Carevinskog vijeća mnogo se očekivalo, jer su pozvani predstavnici dobivali mogućnost da upozore na osnovne probleme svojih naroda i zemalja i da predlože mjere za njihovo rješavanje i poboljšavanje postojećih prilika. Problemi Dalmacije bili su veoma brojni i njezine prilike vrlo teške. Stoga je profesor sinjske gimnazije Antun Konstantin Matas napisao i objavio jednu brošuru o svemu tome, posvetivši je »uzvišenom državnom vieću, a ponapose državnim vijećnikom iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i srbske Vojvodine sazvanim«.² Matasova brošura veoma je značajna jer su u njoj sadržane sve programatske komponente

¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 165.

² A. K. M.(a t a s), Glas hrvatsko-slovenski iz Dalmacije, Zagreb 1860, 3.

kasnije nastalog narodnog pokreta u Dalmaciji. U predgovoru izdavača stoji da je ta knjižica glas protiv svega što pritišće Dalmaciju, a to su izoliranost i tuđinština.³

Udarajući u prvom redu po biljevu tuđinštine, Matas savjetuje vijećnicima da kažu caru »kakvim je narodom Dalmacija napučena«, jer na »našu štetu i sramotu« neki naši potalijančeni ljudi »bjesnoćom poturica« šire neistinu o Dalmaciji kao talijanskoj zemlji i žele time zavarati i Carevinsko vijeće i »da zapljunu u oči devetnaestom stoljeću«. Jest činjenica — naglašava Matas — da je talijanski jezik odavno nastavni jezik u dalmatinskim školama, ali treba znati da je to posljedica različitih okolnosti. Narodna budućnost traži drukčija rješenja, i »tvrdim — veli on — da mi možemo biti izobraženi i srećni bez talijanskog jezika kao i druga naša braća Hrvati i Srblji«.

Matas priznaje »da je dobro znati i ciganski a kamoli ne jezik svojih susjeda«. Prema tome, on ne napada talijanski jezik koji je »radi općenja trgovačkoga« ponekom »Dalmatincu i potrebit«, nego je protiv tlačiteljske prevlasti tog jezika. Naš jezik — isticao je Matas — može se razvijati samo pod uvjetom »ako je jezikom javnim i službenim«. No, budući da to nije, budući da je ta uloga dana talijanskom jeziku, ne postoje prave »mogućnosti razvitka našega materojezika«. To nameće potrebu zalaganja da se ukloni postojeća nepravda i da hrvatski jezik dobije ono mjesto u Dalmaciji koje mu pripada jer je i s leksičkog gledišta — »tvornim česticama i oblicim prebogata, zvukom sladak, izrazom kriepak, blag u isto doba, u riečih sastavljanju gibak i svakostručnoga izobraženja sposoban«. Žalosna je činjenica što je u Dalmaciji, u kojoj ima više od 400 000 Hrvata i Srba, a samo oko 15 000 Talijana, hrvatski jezik malo zastupan u školama. I u onim rijetkim osnovnim školama u kojima se nastava drži na hrvatskom jeziku, čini se to vrlo loše. Dapače, kaže Matas, ne bi bilo štete kad takva nastava i ne bi postojala — »bar ne bi neuki i mučavi talijanski meštri ulijevali djeci mržnju napram jeziku i kvarili jim ono poznanstvo jezika što su čisti s materinskih usta naučili«. U gimnazijama, splitskoj i zadarskoj, hrvatski se jezik dobro poučavao kao nastavni predmet, dok se u Dubrovniku, gdje nastavu vrše »Otci Ježuvite« nije »ni rieči slovinski učilo«. Jedino je sinjska gimnazija imala nastavu na čistom hrvatskom jeziku, ali »po zamjernom se čudu još drži« jer je pod »stalnim udarom naših italienisima« i nema dovoljno financijskih sredstava za normalan rad. Potrebno je — isticao je Matas — da se o hrvatskom jeziku više vodi računa i u školi i u upravnim uredima, i u sudovima, te je zaključio: »Zasad mi zahtjevamo samo da ondi gdje je moguće hrvatski se odmah uvede, a gdje nemoguće neka talijanski ostane.«⁴

³ »Dalmacija, taj dragocjeni alem u prstenu jugo-slovenskih zemljah, stoji sada zaboravljena i osamljena na mrtvom žalu Jadranskoga mora, dočim je njeđa umno u svemu prednjačila celomu slovinskomu jugu. Bolna i siromašna, skućena pod golim kršom planinah svojih, odciepljena od jednokravnoga tiela bosanskoga i hrvatskoga, čami dugo već vrijeme pod različitim jarmom teškim. Zemlja koja je porodila Marulića i Barakovića, Gundulića i Palmotića, Marka Pola i Rudjera Boškovića, Medulića i Rotu Kolunića, uz tisuće drugih muževah, slavnih na peru, perniku i šestilu, na umu i na maču, gola je sada i uboga na svemu onomu, čim se ine zemlje i drugi narodi ponose i diče, okriepljuju i dižu.« (str. 5).

⁴ A. K. M. (atas), n. dj., 8—28.

Zadržavajući umjeren ton raspravljanja, Matas je u toj brošuri mjestično i polemizirao s nekim anonimnim autorom jednog članka, kojeg — zbog potpisa sa tri zvjezdice — naziva »Trozvjezdani«. Budući da je u to vrijeme bilo pokrenuto pitanje uređenja katastarskih zemljišnih knjiga, taj je »Trozvjezdani« u članku o tim knjigama pisao da one treba da budu vođene talijanskim jezikom, jer je u Dalmaciji malo činovnika koji mogu pisati na »ilirskom jeziku«, a isto tako da je neznatan broj i onih koji bi mogli pisati »na njemačkom«. Svoje zalaganje u prilog talijanskog jezika »Trozvjezdani« je tumačio time što je taj jezik ovdje i inače službeni jezik i što je prihvatljiv za Dalmatince, koje je i Paravia nazvao »Slavenima po naciji, a Talijanima po civilizaciji«. ⁵ — Ističemo taj članak zato jer je on izazvao ne samo A. K. Matasa nego i profesora Ivana Danila ⁶ i još neke koji su bili na strani naših narodnih interesa. Tako je npr. reagirao i Mihovil Pavlinović, župnik u Podgori, koji je u tom daljnjem naturanju talijanskog jezika vidio produžavanje prakse prošlih vremena i isticao da tome treba stati na put. ⁷ Reagirao je i Kosto Vojnović, tada odvjetnik u Splitu. On je u članku potpisanom sa tri zvjezdice prepoznao stav odnarođenog činovništva. Nužno je, kazao je Vojnović, kad je riječ o jeziku, da se poštuju želje stanovništva, po kojima bi izvatke iz katastarskih knjiga trebalo izdavati i na talijanskom i na »ilirskom« jeziku. ⁸

Ti javni polemički istupi bili su sinkronizirani sa još jednom akcijom. U to se vrijeme pripremala proslava 100. obljetnice smrti Andrije Kačića Miošića, čiji je »Razgovor ugodni naroda slovinskoga« i tada imao vidnu ulogu u buđenju hrvatske narodne svijesti. Po cijeloj Dalmaciji, a osobito u franjevačkim župama, sakupljani su »rodoljubni prinesci« za tu proslavu (jer je trebalo izdati, kao što je potom bilo i učinjeno, posebnu spomen-knjigu). Svi profesori i većina đaka sinjske gimnazije dali su svoje priloge za tu svrhu, o čemu je — radi poticanja drugih — pisano i u novinama. ⁹ Bio je to i očit znak rodoljubivih raspoloženja što su vladala u toj školi. Pozitivan utjecaj na stvaranje sličnih raspoloženja osjećao se i u zadarskoj gimnaziji. U jednom članku, u kojem se razmatrao rad ove gimnazije i u kojem se upravo htjelo potertati nastojanje na stvaranju tih rodoljubivih raspoloženja, rečeno je da je tu svijest o ulozi znanja očigledna i da uspjeh zadovoljava. Đacima se savjetuje da marljivo uče, da se ponose našim velikanima i zalažu se za »našu otadžbinu da bi nam i do progonstva bilo kao trogirskom Lučiću, da bi i do glave kao dubrovačkom Buniću«. ¹⁰

Naročito je bilo nužno da ideje narodnog pokreta, koji je bio tek u začetku, zahvate i školsku omladinu. A ona je prema dotadašnjim školskim programima bila odgajana anacionalno. Zato je Kosto Vojnović objavio članak o potrebi učenja hrvatske nacionalne povijesti u školama, sugerirajući njezino povezivanje i s nastavom jezika i književnosti. Ako se nastava tih predmeta

⁵ *La voce dalmatica* br. 6, Zara 1860, 44.

⁶ *Osservatore Dalmato*, Zara 1860, br. 112 i br. 114.

⁷ *Glasnik dalmatinski* (dalje: G. d.) br. 58, Zadar 1860, 4.

⁸ *La voce dalmatica* br. 12 (1860), 96.

⁹ G. d. br. 66 (1860), 4 i br. 67 (1860), 96.

¹⁰ G. d. br. 71 (1860), 4.

pravilno usmjeri, »društveni preporod Dalmacije — naglasio je Vojnović — bit će u roku od pedeset godina gotova stvar«. ¹¹ Nije slučajno da je on naveo tih pet desetljeća kao vrijeme potrebno za izvršenje svih promjena u hrvatskom narodnom duhu. Jer, sve ono što je dotadašnjost talijaniziranja Dalmacije bila ukorijenila nije se moglo iskorijeniti nego postepeno — u jednom duljem razdoblju. Vjerujući da je početak tih promjena već na pomolu, Medo Pucić je pisao da Talijani i talijanaši u Dalmaciji trebaju računati na to i da se ovdje više neće igrati onako »kako oni sviraju«, nastaje drukčiji »duh vremena« i staru praksu neće više dopuštati »ni svitlost nauka, ni budućnost slovinskog plemena«. ¹²

Vidljivo je da su već ti prvi izraženi počeci novog nacionalnog gibanja u Dalmaciji bili usmjereni u pravcu pokretanja borbe za odgojnu orijentaciju mladog naraštaja u hrvatskom narodnom duhu. Da bi se taj duh što bolje razvijao, nužno je bilo — kako je već i Vojnović upozoravao — dati punu važnost hrvatskom jeziku i hrvatskoj povijesti kao predmetima koji su najprikladniji za postignuće željenih ciljeva. U ovom se pravcu naročito dobro djelovalo u sinjskoj gimnaziji. Iznoseći njezina iskustva u jednom članku, A. K. Matas želio je potaknuti i ostale u smjeru takvog djelovanja. On kaže: onom koji želi potpuno obrazovanje, potrebno je i »podpuno poznavanje svog materinskog jezika«. Jer, taj jezik najbolje izgrađuje u svakom đaku mišljenje, čuvstva, »dostojanstvo i narodni ponos«. Posebno je značajna u tom smislu i povijest. Zato, omladino — veli on — »lati se učenja poviestnice«, »da nju učeć planu tvoje prsi vrućom željom za krepostim i velikodušnim ideam domoljublja«. Rezultati postignuti u sinjskoj gimnaziji plod su entuzijazma svih profesora, koji »iz petnih žilah« nastoje da što bolje odgoje učenike u svakom pogledu, pa i kao »vatrene rodoljube«. ¹³

Svaki takav, pa i najmanji istup, sadržavao je uputu za nacionalni rad i predstavljao njegovo programiranje. U sklopu tog programa djelovanja — ponarođivanje školstva zauzimalo je osobito važno mjesto. Nacionalna akcija, doduše, još nije bila potpuno razvijena, niti su bili uvjeti za to. Istupi koje smo naveli, samo su prethodili široj akciji, koja je tek trebala započeti. Zasjedanje Carevinskog vijeća u Beču tijekom druge polovice rujna 1860. g., kad je pokrenuto i pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, a što je snažno odjeknulo u ovoj pokrajini, dalo je nove poticaje hrvatskom narodnom pokretu. Otada se otvorenije diferenciraju dvije političke struje u Dalmaciji: jedna koja je bila za sjedinjenje i druga protiv njega. Svaka od njih počela je izgrađivati svoju ideologiju, što će se posebice izraziti nakon objave »listopadske diplome«, kojom je car najavio vraćanje ustavnosti. *Aneksionisti (narodnjaci)* polazili su sa stajališta budućnosti i interesa Dalmacije u široj narodnoj zajednici; *autonomaši (talijanaši)* polazili su sa stajališta dotadašnjosti i dalmatinskog autonomizma.

Tko pripada kojoj političkoj struji, najbolje se vidjelo po njegovu izjašnjenju. Tu diferencijaciju političkih stavova susrećemo na stranicama istih

¹¹ *La voce dalmatica* br. 16 (1860), 129.

¹² *G. d.* br. 72 (1860), 4.

¹³ *G. d.* br. 75 (1860), 4.

listova. Tako npr. u listu »La voce dalmatica« objavljuju svoje članke i aneksionisti i autonomaši. Potrebno je, ukratko, da kažemo: tko su bili jedni, a tko drugi.

Aneksionisti su predstavnici hrvatskog i srpskog stanovništva i njegovih životnih interesa. Bili su to potlačeni slojevi dalmatinskog sela, niži slojevi gradskog stanovništva, sitna još neafirmirana domaća buržoazija i pojedini pripadnici neodnarođenog plemstva. Dio inteligencije, koji je nosilac zahtjeva za aneksijom, tvore tada uglavnom mladi ljudi (pretežno pravnici, profesori i svećenici), a oni su svojim socijalnim porijeklom potjecali upravo iz navedenih društvenih grupacija. Ideološka osnova njihove političke orijentacije izgrađivana je preko spoznaja nacionalnih potreba i interesa, a isprva — u znatnoj mjeri — i pod utjecajem talijanskog risorgimenta. Združenje Dalmacije s Hrvatskom osiguralo bi joj i brži razvoj obrazovanja i kulture, gospodarske aktivnosti i gospodarskih inicijativa, i sveopći primat naših ljudi na rođenom tlu. Taj realni interes bio je osnovni pokretač narodnog pokreta u Dalmaciji.

Autonomaši su bili one socijalne grupacije koje su uglavnom imale povlašten društveni položaj. Tu susrećemo u prvom redu brojne činovnike, pa buržoaziju koju su sačinjavali bogatiji trgovci, razni rentijeri, vlasnici kuća i brodova, bogatiji obrtnici, zatim intelektualce i više svećenstvo koji su pretežno potjecali iz tih slojeva, i napokon znatan broj plemstva. Za sve njih karakteristično je da su bili ili stranog (pretežno talijanskog) porijekla, ili našeg porijekla, ali su se odnarodili. Autonomija Dalmacije osiguravala je njihove dotadašnje privilegije. Bilo je, doduše, među njima i onih čiji privilegiji ne bi bili ugroženi, ali su na njihova autonomaška politička uvjerenja utjecali ponajviše tuđinski duh, naslijeđen porijeklom ili usvojen školovanjem, ili uvjetovan gospodarskim i kulturnim utjecajem s talijanskog tla.

Poblža analiza onovremenih socijalno-ekonomskih prilika u Dalmaciji, gledanih kroz interese i odnose aneksionista (narodnjaka) i autonomaša (talijanaša), pokazuje da su suprotnosti između tih političkih snaga počivale ne samo na nacionalnoj nego i na klasnoj osnovi. Stoga je pravilna ocjena da je narodni pokret »na pomolu« u Dalmaciji imao »istovremeno karakter klasne borbe«. ¹⁴ Suprotnosti su bile nepomirljive, a one su opstojale »između narodnih masa i bezobzirne austrijske birokracije«, očitovale su se i kao »sukob između starog talijanaškog građanstva i nove, hrvatske i srpske inteligencije i građanstva«. ¹⁵

Autonomaši su bili u boljem položaju. talijanski jezik, kojim su govorili, bio je službeni jezik u cijeloj Dalmaciji, najveći dio kapitala bio je u njihovim rukama, u upravnom životu pokrajine zauzimali su glavna mjesta, na njihovoj je strani bio i Beč. Odnosi među ljudima bili su strogo klasno izdiferencirani, a dijelio ih je i jezik. »Klobuk se je držao daleko od kape, pa ju je prezirao. Tko je nosio klobuk govorio je talijanski i smatrao je kapu, koja je hrvatski

¹⁴ Vido Latković, Stjepan Mitrov Ljubiša, Ogledi iz književnosti (8), Beograd 1949, 6.

¹⁵ Otokar Keršovani, Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije, *Mogućnosti* br. 11, Split 1964, 1136.

govorila, nečim nižim i robskim.«¹⁶ Ime Hrvat podrugljivo je nazivao Kroat, Arvat i slično.¹⁷ One narodne ljude koji su isticali težnju za združenje Dalmacije s Hrvatskom, autonomaši su nazivali panslavistima¹⁸ da ih time prikažu Beču kao politički nepoćudne podanike. Obespravljene mase dalmatinskih Hrvata i Srba bile su u svakom pogledu ponižene i potlačene, ili kako je to jednom slikovito rečeno: bile su »tuđinci u svojoj kući«.¹⁹

Sve smo to istakli s ciljem da predočimo kako je borba narodnjaka morala biti izvanredno teška. Narodnjaci su na svojoj strani imali »dalmatinsko selo« (s hrvatskim ili srpskim stanovništvom, i hrvatskim jezikom), imali su »historijsku istinu« da ovo tlo i njegova sudbina moraju ostati i biti u rukama stanovništva upravo tog nacionalnog sastava i jezika, jer je započeta borba bila sukob »između preživjelog regionalizma i nacionalne ideje«.²⁰ Politički program narodnjaka, iako je kasnije mnogo puta nanovo obrazlagan, bio je od početka jasan, a sadržavao je: borbu za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (čime bi se prekinula njezina stoljetna izoliranost, koja je uvjetovala mnoge teške posljedice) i borbu za ponarođenje školstva, sudovanja i upravnih ureda.

2.

Prvi zadatak u ponarođivanju školstva bio je da se to postigne prvenstveno u osnovnim školama. Kad osnovne škole budu ponarođene, kad u njima zavlada hrvatski kao nastavni jezik, tada će uspješnije teći borba za ponarođenje i svih ostalih vrsta škola. Ministarska naredba iz 1858. godine, koja je davala prednost materinskom jeziku đaka u osnovnim školama i koju je dalmatinsko namjesništvo pravodobno primilo, priopćena je okružjima tek u kolovozu 1860. g., što dovoljno govori kako se odugovlačilo s provedbom akata koji su išli u prilog hrvatskog naroda.²¹ Dalmatinska okružja (zadarsko, splitsko, dubrovačko i kotorsko) priopćila su tu naredbu općinama i biskupskim ordinarijatima. Njezin je sadržaj obuhvaćao ove odredbe: u svakoj osnovnoj školi treba nastavu početi materinskim jezikom djece, u seoskim osnovnim školama s jednojezičnim stanovništvom ne treba uvoditi drugi »zemaljski jezik«, treba se pobrinuti da u svakoj školi bude učitelj koji poznaje materinski jezik djece. Drugi »zemaljski jezik« (»ilirski« ili talijanski) uvest će se u svim višim (glavnim) početnim školama pokrajine, zatim u školama onih mjesta u kojima je stanovništvo miješano (te govori »ilirskim« i talijanskim jezikom) i u školama onih mjesta u kojima se za stanovništvo ukaže bitna potreba učenja drugog »zemaljskog jezika«.²²

Zalaganje da se ta naredba i provede odrazilo se i u novinstvu. Stjepan Pavlović Lučić isticao je da je u Dalmaciji nedovoljan broj osnovnih škola, da

¹⁶ Dr Miho Klaić (Spomen-knjiga), Spljet 1897, 9.

¹⁷ M. Stojković, Prije pedeset godina, Jub. br. *Nar. lista* 1862—1912, Zadar 1912, 26.

¹⁸ A. K. M.(atas), n. dj., 11.

¹⁹ Juraj Biankini, Dr Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović, Jub. br. *Nar. lista*, Zadar 1912, 1.

²⁰ Ljubo Karaman, Dalmacija kroz vjekove, Split 1934, 170.

²¹ Constantino Vojnović, Un voto per l'unione, Spalato 1861, 76.

²² Isto, 76.

su udžbenici slabi, a najveće je zlo u tome što je u većem dijelu tih škola »talijanski nastavni jezik«. Upozoravajući da je golema većina stanovništva slavenska, tj. hrvatska i srpska i da govori jezikom koji se »odlikuje sladkošću i mekoćom«, nastavni bi jezik trebao biti jezik te većine. Budući da je toj većini nametnut drugi, talijanski jezik u školama, u praksi tih škola, što je trebalo i očekivati, vladaju »zbrka i nered«. On nije protiv talijanskog, jer vidi korist od učenja tog jezika, ali bi nastavni jezik morao biti »ilirsko-dalmatinski«. ²³ U tom je smislu pisao i Stjepan Buzolić, koji je kazao da hrvatski jezik u osnovnim školama treba zauzeti prvo mjesto. »Arno i njegov govor ne bi smio učiniti da zaboravimo Dalmaciju i naš materinski jezik — hrvatski. Nikakva isprika — naglasio je Buzolić — ne može danas skinuti krivicu s onih koji su ga do sada zanemarivali.« ²⁴

Pod utjecajem težnji da se hrvatski jezik uvede u osnovne škole, Namješništvo je zatražilo izvještaj od biskupskih konzistorija o tome kakvo je stanje osnovnog školstva na njihovu području, pogotovo s obzirom na nastavni jezik, i da u vezi s tim dostave i svoje prijedloge. Iz odgovora hvarskog biskupskog konzistorija od 18. listopada 1860. vidljivo je da je na području Hvara, Visa i Brača bilo ukupno 37 škola, i to: 1 viša početna, 20 nižih početnih i 16 pomoćnih. U svim tim školama nastavni je jezik bio talijanski, a hrvatski se učio kao nastavni predmet. ²⁵ Na području splitskog biskupskog konzistorija situacija je bila drugačija. Tu je u 24 niže i pomoćne osnovne škole hrvatski bio ili je trebao biti nastavni jezik, dok je u općinskim centrima (Split, Trogir, Sinj, Makarska, Imotski, Metković), zatim u ponekim većim mjestima (kao što su bila Solin, Kaštel Novi, Vrgorac) i rijetko u nekim manjim selima (kao npr. u Drveniku kod Makarske) — talijanski jezik ostajao i dalje nastavnim jezikom. ²⁶ Na području šibenskog biskupskog konzistorija bilo je malo škola — svega 11. Prema prijedlogu tog konzistorija, u šibenskoj muškoj i ženskoj osnovnoj školi nastavni je jezik trebao ostati talijanski, a hrvatski da se uči kao nastavni predmet. U 6 osnovnih škola (i to u Zlarinu, Vodicama, Tijesnom, Skradinu, Drnišu i Kninu) nastavni je jezik trebao biti hrvatski, a talijanski bi se učio kao nastavni predmet, dok u tri osnovne škole (u Žirju, Murteru i Betini) hrvatski je trebao biti jedini jezik, i tu se talijanski uopće ne bi učio. ²⁷ Težnja učeničkih roditelja da se u šibenskim osnovnim školama uči hrvatski jezik vidljiva je iz jednog njihova pismenog priopćenja od 11. listopada 1860, kojim su se bili obratili biskupu Maupasu. ²⁸ U odgovoru konzistorija pravoslavne episkopije u Zadru od 1. studenog 1860. izričito se kaže da ne postoji potreba da se u osnovne škole koje djeluju u sredinama s pravoslavnim stanovništvom uvodi talijanski jezik, jer to stanovništvo pripada »isključivo slavenskoj naciji«. ²⁹

²³ *La voce dalmatica* br. 19 (1860), 151—154.

²⁴ *La voce dalmatica* br. 23 (1860), 183—184.

²⁵ *Historijski arhiv Zadar* (dalje: HAZd), Sp. reg. namj. (1860), VIIc, br. 716/145.

²⁶ HAZd, Spisi registrature namjesništva (1860), VIIc, br. 1466/410.

²⁷ HAZd, Sp. reg. namj. (1860), VIIc, br. 1080/200.

²⁸ *Muzej grada Šibenika* (dalje: MGS), Rukopisi don Krste Stošića o prošlosti grada Šibenika, 20.

²⁹ HAZd, Sp. reg. namj. (1860), VIIc, br. 21089/5267.

Na osnovi tih izvještaja i uz njih priloženih tabela, vidljivo je da je u školskoj 1860/61. godini znatan broj osnovnih škola radio ili je trebao raditi na hrvatskom jeziku. Ti su podaci poslužili jednom namjesništvenom činovniku da napiše članak koji je trebao biti objavljen u listovima »Osservatore Dalmato« i »Glasnik dalmatinski«, a s ciljem da umiri one (misli na narodnjake) koji su — prema riječima autora tog članka — »smatrali da je u osnovnim školama zapostavljen ilirski jezik«. Iz koncepta članka³⁰ vidljivo je da su u toj školskoj godini djelovale ili su trebale djelovati:

— u kotorskoj biskupiji: 2 osnovne škole s talijanskim nastavnim jezikom i 16 osnovnih škola u kojima se nastava izvodila dvojezično (i na hrvatskom i na talijanskom);

— u dubrovačkoj biskupiji: 10 osnovnih škola s dvojezičnim poučavanjem i 24 osnovne škole s hrvatskim nastavnim jezikom;

— u zadarskoj biskupiji: 21 osnovna škola s hrvatskim nastavnim jezikom, u kojima se učio talijanski kao predmet, i 6 osnovnih škola s talijanskim nastavnim jezikom, u kojima se učio i hrvatski kao predmet;

— u rapskom provikarijatu: 4 osnovne škole s hrvatskim nastavnim jezikom i 1 osnovna škola koja je radila na hrvatskom, ali se u njoj učio i talijanski kao predmet.³¹

Narodni pokret u Dalmaciji na prijelazu iz 1860. u 1861. godinu pokazivao je više zamaha. Na to je naročito djelovao proglas »Braći Dalmatincima«, koji im je 19. prosinca 1860. uputila banska konferencija iz Zagreba. U to vrijeme — kako je priopćio M. Pavlinović — dolazi iz Đakova pjesnik Luka Botić sa zadatkom (dobivenim od Strossmayera) da okupi svoje poznanike koji su ulazili u političku akciju s hrvatskih narodnih pozicija i da ih uputi kako će se boriti za ostvarenje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom.³² Istodobno, Strossmayer se dopisuje s više dalmatinskih Hrvata za koje je do tada saznao da su se izjasnili kao aneksionisti. Tako je 4. siječnja 1861. pisao iz Đakova i Dubrovčaninu Marinici Đorđiću. Ovo su pismo dubrovački narodnjaci odmah tiskali i ono se tako umnoženo širilo među građanstvom kao letak. Strossmayer je obrazlagao potrebu sjedinjenja i pozivao da »odvažniji i slobodoumniji« dođu iz tih krajeva na »bansku konferenciju« u Zagreb, »da se tu — kako je kazao — bratski posavjetujemo i dogovorimo«.³³

Tada je bila izašla i nova polemička brošura profesora A. K. Matasa, u kojoj se on osvrće na govor načelnika splitske općine Ante Bajamontija. Bajamonti je bio protivnik sjedinjenja, vatreni autonomas. Matas dokazuje da je Dalmacija hrvatska zemlja i da treba imati zajedničku budućnost s preko-velebitskom Hrvatskom. On se ne čudi što su činovnici protiv sjedinjenja »jer se boje da će ne samo kruh izgubiti, već da će im Hrvati još i štabe po terbusim davati što su im do sad braću gazili«. Matas kaže da se »hrvatski

³⁰ HAZd, Sp. reg. namj. (1860), VIIc, br. 2457/433.

³¹ Taj je članak malo kasnije i objavljen u listovima *Osservatore Dalmato* od 19. VI 1861. i u *Glasniku dalmatinskom* od 21. VI 1861.

³² Mihovil Pavlinović — Franjo Marković, O životu i pjesmah Luke Botića, predgovor Botićevoj knjizi *Pjesme*, Zagreb 1885, str. XIX.

³³ *Historijski arhiv Dubrovnika* (dalje: HAD), Ostavština P. Čingrije, fasc. Č. X—7.

jezik« barem za dvadeset godina nakon sjedinjenja neće moći »sasvim u Dalmaciji uvesti«, a za to vrijeme mladi će ga naraštaj u školama »izverstno naučiti«. ³⁴ U to vrijeme izašla je u Splitu i brošura Lovre Montija (*Considerazioni sull'annessione del Regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia*), u kojoj on također zastupa mišljenje da bi eliminiranje talijanskog jezika iz Dalmacije u sjedinjenoj Hrvatskoj trebalo vršiti postepeno i da bi se zato — nakon sjedinjenja — morale ostaviti »jedna ili dvije gimnazije« na tom jeziku. ³⁵

Uporedo s tom političkom borbom za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom odvijala se i borba za hrvatski jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu. U jednom se članku polemiziralo s onima koji su tvrdili da je hrvatski jezik siromašan i da nije prikladan za nastavu. To govore ljudi — kaže pisac članka — kojih je poznavanje hrvatskog jezika siromašno, pa su prema tome njihove tvrdnje odviše osobne i nemaju veze s objektivnim rasuđivanjem. Da se jezikom Hrvata i Srba mogu predavati različne znanosti i da je on prikladan za to, dokazuju škole u prekovelebitskoj Hrvatskoj i u Srbiji. ³⁶ Profesor Ivan Danilo istaknuo je poslije toga u jednom svom članku da su naši obrazovani ljudi morali učiti na talijanskom jeziku jer su sve škole bile na tom jeziku i taj su jezik opet susretali u službi gdje bi se god zaposlili. ³⁷ Ali, taj nametnuti jezik ne može ostati stalni pokrov. Interesi Hrvata i Srba u Dalmaciji zahtijevali su sveopće izdignuće iz položaja podređenosti u svakom, pa i u jezičnom pogledu. Govoreći o jeziku i narodnosti, Jovan Sundečić je kazao: »Narodnost je tielo, kojemu je jezik duša.« Koliko je jezik »na nižem stupnju«, utoliko je i narodnost nerazvijenija. »Jezik svestrano razvijen može se upodobiti krvi koja protičući kroz sve arterije ili poglavite žile narodnosti, najmoćnije ovu pita žiznenim sokom i na divnu visinu izvodi.« A samo razvijen narod — zaključio je Sundečić — »može doprieti do svog pravog i ponositog bića, do svoje slave, do svog veličanstva«. ³⁸ Ostvarujući težnju da se u prilog hrvatskog jezika učini što je u danom trenutku moguće, profesori zadarske gimnazije Ivan Danilo i Antun Pasko Kazali naumili su otvoriti večernji tečaj »ilirskog« jezika, u kojem bi oni radili besplatno. Kako se taj tečaj nije mogao ustanoviti, niti započeti radom bez odobrenja Namjesništva, uprava gimnazije podnijela je molbu kojom je tražila to odobrenje. Namjesništvo je 18. siječnja 1861. dalo svoj pristanak. ³⁹ Potom je direktor zadarske gimnazije dr Đuro Pulić objavio u novinama obavijest da će spomenuti tečaj 16. veljače 1861. započeti i da će raditi svakog radnog dana od 7 do 8 sati navečer. ⁴⁰ U rad tog tečaja uključili su se pretežno đaci prvih i drugih razreda gimnazije, koji nisu imali hrvatski jezik — zbog proširenog učenja njemačkog jezika — ni kao nastavni predmet. Potičući i ostale škole na djelovanje u tom smislu, Jovan Sundečić je pisao da je uloga škola golema.

³⁴ A. K. M.(a t a s), Šilo za ognjilo, Split 1861, 21.

³⁵ Grga N o v a k, God. 1860. u polemičkim spisima, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, VIII, Zadar 1861, 15.

³⁶ G. d. br. 1—2 (1861), 3.

³⁷ G. d. br. 6 (1861), 3.

³⁸ G. d. br. 8 (1861), 4.

³⁹ HAZd, Sp. reg. namj. (1861), VIIc, br. 1076/255.

⁴⁰ *Osservatore Dalmato* od 3. II 1861. i *Glasnik dalmatinski* od 8. II 1861.

»One su određene da u narodu produbljuju narodni duh, narodno osjećanje, narodni ponos.«⁴¹

I Jakov Grupković, franjevac, koji je predavao na sinjskoj gimnaziji i potom otišao u Beč da stekne profesorsko osposobljenje, budno je pratio politička zbivanja u Dalmaciji, te je — kao narodnjak po svom političkom osjećanju — napisao i objavio u to vrijeme veoma zapaženu brošuru kojom se zalagao za hrvatski jezik u dalmatinskim školama. Obraćajući se dalmatinskim Hrvatima, on im poručuje da nastoje svim silama da hrvatski jezik zavlada u školama i da prave pritisak na one koji odlučuju o tome (»Živa im mira nedajte«). On se zalaže za združenje s Hrvatskom, ali u svom zanosu (kao panslavist-romantik) poručuje im i to da složno rade i teže da »domovina naša prosine od Solina do Moskve, od Visa do Arhangela, od Međuzemnog do Ledenog mora, a barjak naš bilim svitom vijuč slovinsko ime bilim svitom proslavi«.⁴² No, između tih verbalnih zanosa, on je vrlo konkretno upozoravao na štetno djelovanje talijanstva i na poniženi položaj hrvatskog jezika. U zadarskoj gimnaziji — veli — od 146 đaka, 136 su »Slavodalmati«, a samo 10 Talijani. U dubrovačkoj gimnaziji od 143 đaka, samo su 2 Talijana. Pa ipak, talijanski je jezik gospodujući. Naročito ga je boljelo to što u dubrovačkoj gimnaziji poučavaju jezuiti, stranci koji i ne poznaju hrvatski jezik, a Dubrovnik je grad s višestoljetnom tradicijom književnog stvaranja na hrvatskom jeziku. Ta se tradicija, uz takav odgoj mladog naraštaja, neće moći nastaviti. Zato je naglašavao da se on ne ljuti na jezuite kao na jezuite, »neg na nenarodne pače protunarodne učitelje u Dubrovniku«.⁴³ Oduševljen narodnim pokretom i njegovim političkim ciljevima, Grupković je savjetovao: »Jedinstvo, sloga, ljubav i ozbiljnost — osvitlaju lice sada za vavik krasnoj Dalmaciji našoj.«⁴⁴

Sa stajališta borbe za hrvatski jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu od svih tada i kasnije izašlih političko-programatskih spisa narodnog pokreta, najpotpuniji je bio opširni članak Lovre Montija o daljnjem smjeru djelovanja »obrazovane klase u Dalmaciji«. Monti je upozorio odmah na početku da je prosvjetno stanje u Dalmaciji na niskom stupnju i ukoliko se ono ne promijeni, dalmatinski Hrvati i Srbi neće moći ništa očekivati od budućnosti. Budućnost traži da se narod preporada, i to prvenstveno »putem napretka nižih klasa«.⁴⁵ — U tom procesu preporoda veliku ulogu imaju već obrazovani (školorani) kojima pripada vodeća funkcija. Monti ih naziva »obrazovana klasa«. Ako je ova »klasa« »utonula u mrtvilo« i ako nema »jasnu ideju vlastite misije«, narodni razvitak može poći krivim putem. No, treba shvatiti — veli on — da je 19. stoljeće pokazalo »da ideja nacionalnosti ulazi kao nužan faktor u ideju progressa«. Svaki čovjek kao što ima »samo jednu majku, samo jednu porodicu«, tako može imati samo »jednu domovinu, samo

⁴¹ G. d. br. 13 (1861), 4.

⁴² Jedan Dalmatin (= Jakov Grupković), Zaorija na talijanstvo svoje. Razor i prosutak Dalmaciji u njezinim učionicama, Beč 1861, 56.

⁴³ Isto, 57.

⁴⁴ Isto, 98.

⁴⁵ Y. (= Lovro Monti), Del futuro indirizzo della classe colta in Dalmazia, *Annuario dalmatico*, anno II, Spalato 1861, 38.

jednu nacionalnost«. Rastrgavanje je nemoguće, neshvaćanje toga vrlo je štetno. »U Dalmaciji nema i ne može biti druge nacionalnosti — ističe Monti — osim slavenske ili točnije hrvatsko-srpske«. Hrvati i Srbi moraju imati prednost na svom vlastitom tlu i u ekonomskom i u kulturnom pogledu. Njihovi su sinovi pozvani da im to izvojuju, a obrazovana »klasa« ponapose. Obrazovana se »klasa« odvojila od svoga naroda jezikom (govori talijanski), a preko njega je primila i drukčije ideje i osjećanje. Zato je prvi njezin zadatak da uči jezik svoga naroda i da u narodnom duhu odgaja vlastitu djecu »ako ne želi da ih jednoga dana vidi izolirane u domovini ili kao izbjeglice iz domovine«. ⁴⁶ Nužno je da naša »nacionalna personalnost« bude u prvom redu »gajena preko jezika«. Monti je uvjeren da je hrvatski narodni preporod u Dalmaciji već počeo i da će »svanuti dan kad će nacionalni jezik biti gospodujući u javnom životu«. U susret tome danu treba da odmah ide »rastuća generacija«. Nju treba pravilno usmjeravati, o njezinoj orijentaciji ovisi budućnost Dalmacije. »Naša omladina, cvijet nade naše budućnosti, ako se ne zagrije osjećajem za domovinu i ne odgaja u osjećaju za naciju, uvenut će kao što je uvenula generacija koja se upravo gasi. Da se razvije ponosno potrebno je da i u obiteljskom životu škola i društva nađe toplu sredinu a ne hladni indiferentizam, niski i lažni račun ili gore — podlost. Mladi Dalmatinci, ne dozvolite se voditi kao slijepci ili kao kukavno stado, ne služeći se očima i umom, već neka vama bude slobodna misao uma kao kucaj srca. Srce će vam pokazati cilj, misao put. Stupajte s pouzdanjem, odvažno i postojano i vaš život na zemlji neće proći uzalud.« ⁴⁷ — Svaki čovjek treba da ima na umu »da je individualni interes usko povezan s interesom domovine«. Odricanje za opću stvar istodobno je i borba za osobni interes, jer čovjek živi u nacionalnoj zajednici, koja jedino može zadovoljiti njegove šire potrebe. Obrazovana »klasa« pozvana je da strpljivo i uporno radi na podizanju i individualne i kolektivne svijesti u tom smislu. Svatko je pozvan da djeluje u svom djelokrugu. »Učitelji s poučavanjem, kler uplivom, snažno će doprinijeti da se ubrza narodni pokret. Već je u omladini ovih dvaju plemenitih staleža upaljena sveta vatra.« Ne treba dopustiti — zaključio je Monti svoje razmatranje — da nas itko odvrati od započetog nacionalnog djelovanja, budimo čvrsti srcem, jaki duhom »zbog ispravnih namjera, osnaženi osjećajem prava i pravičnosti zahtjeva; idimo naprijed združeni i odvažni«. Samo tako moći će se izboriti sretnija budućnost Dalmacije i osigurati bolji prosperitet njezinih sinova. ⁴⁸

U jeku te idejne bitke, veoma su aktivni i autonomaši. Oni su angažirali i Nikolu Tommasea, koji je — iako je živio izvan Dalmacije — napisao mnoge članke i brošure, izjašnjavajući se protiv sjedinjenja. Tommaseo je vjerovao, »ako dođe do sjedinjenja«, da bi Hrvati »iskorijenili u Dalmaciji talijanski jezik i živalj«. ⁴⁹ Zato je onoliko bio uporan u borbi protiv aneksije.

⁴⁶ Isto, 53.

⁴⁷ Isto, 55.

⁴⁸ Isto, 58.

⁴⁹ Ivan Milčetić, O životu i književnom radu Nikole Tomasea, predgovor Tomaseovim Iskricama, Zagreb 1888, str. XLIV.

Međutim, Beč nije bio za sjedinjenje iako to tamo nikada nije izričito kazano. Glavni razlozi za takav stav u Beču bili su: prvo, što monarhiji nije bilo u interesu da se stvaraju takve veće narodne cjeline, i drugo, budući da je Hrvatska bila pod utjecajem Mađara i u njihovoj interesnoj sferi, pridružiti toj sferi i Dalmaciju značilo bi jačati Mađarsku, a ovo se — opet sa stajališta interesa monarhije — nije smjelo dopustiti. Stoga je bečka vlada (12. veljače 1861) odlučila da Dalmacija kao zasebna »krunovina« dobije svoj Sabor — kao samoupravno predstavničko tijelo, i Zemaljski red — kao osnovni zakon pokrajine. Već je time bilo zapravo riješeno da Dalmacija i dalje ostane izolirana. Ali, da se ostavi makar i varljiva nada u pogledu sjedinjenja Dalmacije s prekovlebitskom Hrvatskom, objavljeno je da će o tom pitanju odlučivati Dalmatinski sabor. Nakon svih tih organizacijsko-upravnih predradnji, donesen je 26. veljače 1861. i poseban patent, kojim je uputstveno razjašnjena realizacija »listopadske diplome« iz 1860. Taj patent nije zaista bio ništa drugo nego »konstitucionalno izdanje Bachova njemačkog centralizma«. ⁵⁰ Schmerlingova vlada u Beču već je bila propisala — za saborske izbore u Dalmaciji — takav izborni sustav po kurijama koji je stopostotno osiguravao prednosti autonomaša, jer su ovi mogli računati na »siguran uspjeh u kuriji gradova, veleporeznika i trgovačkih komora«. ⁵¹ Izbori za zastupnike Sabora održani su u ožujku 1861. Narodne snage u Dalmaciji i one u prekovlebitskoj Hrvatskoj, koje su priželjkivale sjedinjenje, imale su najljepše planove. Strossmayer je npr. snovao — kako je vidljivo iz jednog Šulekova pisma od 30. ožujka 1861. — da bi u proširenoj, ujedinjenoj Hrvatskoj, general Benko postao — ban, a pjesnik Petar Preradović da bi u Dalmaciji bio — podban. ⁵² O tome je tri mjeseca ranije izvještavao i A. T. Brlić, koji je, spominjući Benka i Preradovića, poticao svog prijatelja Šimu Ljubića, a preko njega i ostale Hrvate u Dalmaciji, ovim riječima: »Gledajte da se Dalmacija s Hrvatskom sdruži, da budemo viribus unitis!« ⁵³ — No, kako se moglo i očekivati, koliko s obzirom na izborni sistem, toliko i još više na grubu prisilu birokracije, koja je u toku izbora pokazala pravo nasilje, prvi izbori za Dalmatinski sabor donijeli su autonomašku većinu. ⁵⁴

Zasjedanje Dalmatinskog sabora u Zadru počelo je 8. travnja 1861. pod predsjedanjem autonomaša dra Špira Petrovića, kojem je ta dužnost povjerenjena carskim dekretom. Od narodnjačkih zastupnika najaktivniji na tom zasjedanju bio je Mihovil Pavlinović, koji je govorio samo na hrvatskom

⁵⁰ Lj. H. (a u p t m a n n), Povijest Austrije, Hrvatska enciklopedija sv. I, Zagreb 1941, 775.

⁵¹ Rudolf Horvat, Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935, 19.

⁵² Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 19, Zagreb 1950, 38.

⁵³ HAZD, Ostavština Šime Ljubića (Korespondencija)

⁵⁴ Od 43 zastupnička mjesta — 28 je pripalo autonomašima, a 13 narodnjacima. Budući da su se i dva virilna člana (zadarski nadbiskup i dalmatinski pravoslavni episkop) priklonili autonomašima, omjer je izgledao: 30 : 13. Inače, izborni sustav izgledao je ovako: u Sabor su ulazila već spomenuta 2 virilna člana (po svom položaju), zatim 10 zastupnika iz redova veleporeznika, 8 zastupnika gradova, 3 zastupnika trgovačko-obrtničkih komora i 20 zastupnika vanjskih (seoskih) općina.

jeziku i tražio da se i hrvatski jezik prizna kao službeni jezik Sabora.⁵⁵ Autonomasi su na to ogorčeno negodovali, ali su ipak pristali da se u Saboru govori i »ilirski« s tim da se ovi govori — u stenografskim zapisnicima koje je trebalo i objelodaniti — donesu na talijanskom jeziku. Time je talijanski jezik zapravo bio priznat »kao uredovni jezik zemaljskog zastupstva«.⁵⁶ Na zaključnoj sjednici tog prvog saborskog zasjedanja (18. travnja 1861), zastupnici su trebali — prema dnevnom redu te sjednice — izabrati i svoje predstavnike koji će poći u Zagreb na pregovore o sjedinjenju Dalmacije s prekovelebitskom Hrvatskom. Autonomaska je većina, dakako, odbila da se biraju ti predstavnici. (Schmerlingova je režija na taj način do kraja provedena, i želje Beča bile su zadovoljene.) Kasnije je u Beču odlučeno da Dalmatinski sabor ima i svoj izvršni organ — Zemaljski odbor, čime su autonomni organi vlasti u Dalmaciji bili upotpunjeni. Ali, Namjesništvo je ostalo i dalje u Dalmaciji kao »oko« i »uho« bečke vlade, i kao prijenosnik njezinih odluka.

Kako je vidljivo, narodni pokret u Dalmaciji nije mogao tijekom druge polovice 1860. i prve polovice 1861. godine ostvariti neke veće rezultate, ali i onoliko koliko je učinjeno bilo je dovoljno za početak. Glavni zadaci daljnjih narodnjačkih nastojanja bili su usmjereni na to da se »podigne narodna svijest, da se dižu škole i u njima širi narodni jezik«.⁵⁷ Svojim javnim istupima (preko novinstva, preko brošura), svojim međusobnim kontaktima (osobni susreti, dopisivanje) i svojim djelovanjem u narodu, narodnjaci su izazivali takav »plamen patriotizma« kakav do tada »vijekovi ne vidješe u Dalmaciji«.⁵⁸ Tim je pokretom narod usmjeravan da sam rješava pitanje svoje sudbine. I po tom svom osnovnom sadržajnom obilježju, taj je pokret »prijelom u dalmatinskoj povijesti«, i najvažniji je politički zahvat »što ga je cjelokupan narod Dalmacije svojom voljom započeo kroz stoljeća do tada«.⁵⁹

Borba se nastavljala. U povodu Tommaseovih istupa, narodnjaci su na isti način obrazlagali svoje stavove, te su objavili više brošura (K. Vojnović, S. Buzolić, Š. Ljubić, V. Milić, I. Nikolić, M. Ivčević i dr.). Osnovno stajalište narodnjaka polazilo je uvijek od programa njihova političkog pokreta: težnja za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom ! izvojevanje vladajućih pozicija hrvatskom jeziku u svem javnom životu pokrajine! — Odupirući se talijanštini i navodeći da više od 400 000 stanovnika slavenskog porijekla ima »pravo na sreću i blagostanje«, Ivan Nikolić je naglašavao: »Italiji poštovanje, Slaven-

⁵⁵ Relazioni della I sessione della Dieta provinciale Dalmata aperta 8, e chiusa 24 aprile 1861., Zara 1861., 3.

⁵⁶ Gajo F. Bulat, Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji. Bilješke i isprave, Split 1900, 5.

⁵⁷ Grga Novak, Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, III, Zagreb 1957, 17.

⁵⁸ Tade Smičiklas, Život i djela Šime Ljubića, *Ljetopis JAZU*, sv. 12, Zagreb 1898, 172.

⁵⁹ Grga Novak, Povodom 100-godišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, VIII, Zadar 1961, str. XI.

stvu osjećaj.«⁶⁰ Kosto Vojnović pisao je da uporno treba ići na ponarođenje školstva, ali postepeno. U selima općinskim centrima, gdje je stanovništvo »ilirsko«, ne bi trebalo biti smetnje da se uvede i »ilirski« kao nastavni jezik.⁶¹

3.

Početak nove 1861/62. školske godine bilo je u Dalmaciji 157 redovnih osnovnih škola. Po nastavnom jeziku u njima stanje je bilo ovakvo: u 9 osnovnih škola predavalo se na talijanskom jeziku, u 23 osnovne škole na hrvatskom i u 125 osnovnih škola mješovito. U tim školama radilo je tada ukupno 167 učitelja.⁶² Značajno je istaći da je 1861. g. promijenjen nastavni plan i program za gimnazije. Hrvatski je jezik tada uveden kao nastavni predmet u sve razrede, i u Zadarskoj gimnaziji npr. u šk. 1861/62. g. bio je ovako zastupan: od I do IV razreda po 4, a od V do VIII razreda po 2 sata tjedno.⁶³

U školstvu je bilo mnogo problema, koji su kočili njegov brži razvoj. Iz izvještaja školskog nadzornika Škarpe (od 30. studenoga 1861), koji se osvrtao na stanje osnovnih škola na području hvarske biskupije, vidljivo je da bi — radi unapređenja rada tih škola — trebalo poduzeti slijedeće: 1. da se nabavi potreban školski namještaj, 2. da se više utječe na roditelje da šalju svoju djecu u školu, 3. da se svakoj školi stavi na raspolaganje ogledni školski vrt, i 4. da se učiteljima na vrijeme isplaćuju dohoci i da im se poveća plaća.⁶⁴ Bili su to tipični tadašnji problemi osnovnog školstva uopće, što posvjedočuje i sličan izvještaj za područje šibenske biskupije.⁶⁵

Briga režima za bolje uvjete rada škola — sa stajališta materijalnih intervencija — bila je gotovo neosjetna. No, istodobno, taj je režim preko svojih osnovnih uporišta (birokracije i policije) pedantno nadzirao političko ponašanje i odgojni utjecaj nastavnog osoblja. Ovo se naročito odnosilo na gimnazije. Kad su zadarski gimnazijalci (sredinom 1861) objavili u zagrebačkom »Pozoru« pozdravno pismo J. J. Strossmayeru, izjašnjavajući podršku njegovu prijedlogu kojim se on u Hrvatskom saboru založio za osnutak sveučilišta u Zagrebu, nastala je prava kampanja protiv nekih profesora u zadarskoj gimnaziji. Osobito su bili na udaru dr Đuro Pulić, direktor te gimnazije, pa profesori dr Miho Klaić, Ivan Danilo, dr Frano Danilo, Pasko Antun Kazali i dr Jakov Boglić.⁶⁶ Okružni je poglavar čak predlagao Namjesništvu da se Pulić, Klaić i I. Danilo uklone »iz gimnazije«. Tom je prilikom — zbog iste stvari — optužen i rektor Zmajićeva sjemeništa, Stipčević, za kojeg se tvrdilo da je osobno bio u kontaktu sa sastavljačima pisma, pa je i otpušten iz službe.

⁶⁰ Stijepo O b a d, Preporodni spis Ivana Nikolića, *Analiza Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VIII—IX, Dubrovnik 1962, 649.

⁶¹ K. Vojnović, n. dj., ... (II, 21), 68.

⁶² Antun Ströhl, Pučko školstvo u Dalmaciji od g. 1814. do 1900, Zadar 1900, 40; Mirko Ležaić, Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji, Split 1922, 68.

⁶³ Ljubomir Maštrović, 150 godina zadarske gimnazije, Zadar 1954, 46.

⁶⁴ HAZD, Sp. reg. namj. (1861), VIIc, br. 20869/5640.

⁶⁵ HAZD, Sp. reg. namj. (1861), VIIc, br. 448/89.

⁶⁶ Kosta Milutinović, Strossmayer i narodni preporod u Zadru, *Zadarska revija* br. 4 (1962), 262 i d.

Pulić se energično odupro i time su privremeno odgođene planirane mjere režima da se razbije narodnjačka jezgra među profesorima u zadarskoj gimnaziji. Tada su isključena »petorica studenata teologije i desetak gimnazijalaca«, od kojih su kasnije »neki vraćeni u školu«, i to »oni koji su potpisali traženu izjavu i molili za oprostjenje«. ⁶⁷ Pod stalnim nadzorom bili su i profesori sinjske gimnazije, a osobito njezin upravitelj A. K. Matas. ⁶⁸

Koliko je bio praćen rad profesora i u splitskoj gimnaziji, pokazuje izvještaj tamošnjeg v. d. okružnog poglavara Alesanija (od 30. studenoga 1861), upućen Policijskoj upravi u Zadar, a u povodu molbe suplenta Natka Nodila da mu se dopusti pokretanje lista koji bi izlazio u Zadru. U tom se izvještaju o Nodilu kaže: »Budući da je napustio teologiju, odao se nastavničkom zvanju, te je kao nastavnik pokazao vatren karakter i pretjerana načela, osobito što se tiče vjere i politike, zbog čega se smatra pogibeljnim za odgoj omladine koju poučava; Fanatičan pristaša sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, on vrši ne mali utjecaj na svoje sumišljenike, pa je zbog toga njegov boravak u ovom gradu opasan.« Kad je Nodilo — radi namjeravanog prelaska u Zadar dao ostavku na službu u Splitskoj gimnaziji, Alesani je o tome 21. prosinca 1861. izvijestio i Namjesništvo. U tom je dopisu stajalo i to da se Nodilo mentalno nalazi u Segetu kod Trogira, gdje ga »izdržava brat Ivan«, župnik u tom mjestu. ⁶⁹ — Jedino je u dubrovačkoj gimnaziji režim mogao biti siguran da profesori-jezuiti neće raditi u duhu narodnog pokreta. Luko Zore, koji je tada bio đak ove gimnazije, sjećajući se tih dana kaže da je više puta bio »ukoren i kažnjen« zbog toga što je sa svojim drugovima »razgovarao naši«. Zore je u vezi s tim istaknuo da su takve mjere u njemu izazvale otpor (dakle suprotno od onoga što su jezuiti htjeli postići) i da mu ta nasilnost »otvori oči« te rano poče da »narodnijem duhom diše«, njegujući i dalje »svoj materski jezik«. ⁷⁰

Sigurno je da Zore, kao takav, nije bio osamljen među đacima.

U 1862. godini narodni se pokret razvijao na sve široj osnovi. Pored njegovih prvaka, koji su se već do tada vidno istakli, ⁷¹ u pokret se uključivao sve veći broj novih aktivista. Golemo značenje za daljnji tok pokreta imalo je pokretanje narodnjačkog lista »Il nazionale«, koji je počeo izlaziti u Zadru 1. ožujka 1862, a uređivao ga je Natko Nodilo. Uz svaki drugi broj »Nazionala«

⁶⁷ Isto, 270.

⁶⁸ Karlo Kosor, Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine, *Sinjska spomenica 1715—1965*, Sinj 1965, 199.

⁶⁹ Ivan Grgić, Oko postanka Nazionala — Narodnog lista, *Zadarska revija* br. 4 (1960), 278.

⁷⁰ Luko Zore, Zgode i nezgode (rkp. u posjedu kod dra Balda Marinovića u Dubrovniku), 29.

⁷¹ Bili su to (da barem najglavnije spomenemo): u Zadru — dr Đuro Pulić, dr Miho Klaić, Ivan Danilo, dr Božidar Petranović, dr Josip Antonietti, Jovan Sundečić, dr Josip Paštrović, a njihovu krugu pripadali su i braća Buzolići: Dinko i Stjepan; u Sinju — Antun Konstantin Matas i ostali profesori-franjevci; u sinjsko-vrličkom kraju isticao se Krsto Kulišić; u Splitu — dr Kosto Vojnović, Vid Mørpurg, dr Lovro Monti, Natko Nodilo; u Podgori — Mihovil Pavlinović; u Dubrovniku — braća Niko i Medo Pucić, Marinica Đorđić, dr Rafo Pucić; na bokokotorsko-budvanskom području — Luka Tripković, Pavo Kamenarović, Đuro Vojnović, Stefan Ljubiša.

tiskan je i »Prilog k Narodnom listu«. Izlaženje »Nazionala« na talijanskom jeziku bilo je uvjetovano time što je on imao zadatak da utječe na one koji su govorili i pisali tim jezikom, a to su bili odnarođena inteligencija i razni drugi slojevi odnarođenog građanstva. »Prilog« je, izlazeći na hrvatskom jeziku, bio namijenjen seoskom stanovništvu, u kojem je bilo razmjerno malo pismenih ljudi. Ali, iako je u ovom seoskom stanovništvu »duh narodni ostao u djevičanstvu«, to nije moglo biti dovoljno, trebalo ga je i politički osvještavati (što je i bio zadatak »Priloga«).⁷² Pravi borci za ideje pokreta mogli su postati samo politički osviješteni ljudi, jer je taj pokret — u svoj svojoj akcionosti — bio u prvom redu politički pokret. Zanimljivo je istaći da je i većina prvaka narodnog pokreta u Dalmaciji bolje govorila talijanskim nego svojim materinskim jezikom. Školovani u školama s talijanskim nastavnim jezikom, počev od osnovne škole preko gimnazije do završetka sveučilišta, oni su ovladali tim jezikom u svoj njegovoj književnoj izgrađenosti, te — vezani za talijansku knjigu — gubili kontakt s hrvatskom riječju. Zato su neki prvaci pokreta ponovno učili hrvatski jezik. U svom dnevniku, Monti o tome i izričito govori.⁷³ Koliko je njihovo poznavanje talijanskog jezika bilo bolje, najilustrativnije pokazuje i usporedba istovetnog teksta programa, objavljenog u 1. br. »Nazionala« na talijanskom, i u 1. br. »Priloga« na hrvatskom jeziku. Nad tom usporedbom V. Kisić je konstatirao: »Talijanski je pisan upravo klastično, a hrvatski pun barbarizma i sintaksnih pogrešaka.«⁷⁴ Situacija se i u tom pogledu mijenjala — vodeći borci za narodna prava postajali su ubrzo i izvršni poznavaoči svog narodnog jezika.

List »Il nazionale« učinio je političku borbu narodnjakâ življom i djelotvornijom. Ovo se, dakako, osjetilo i u dijelu te borbe koji se odnosio na ponarođenje školstva. »Nazionale« je — kako je naglašavano u njegovu programu — tražio ravnopravnost obaju jezika u Dalmaciji, jer narod od 400 000 duša to želi.⁷⁵ Budući da je Zemaljski odbor imao zadatak, dobiven od Dalmatinskog sabora, da poradi na unapređenju učenja »slavensko-dalmatinskog« jezika (lingva slavodalmata), »Nazionale« se — u svom 4. broju — osvrnuo na taj zadatak posebnim uvodnim člankom. Nepotpisani pisac tog članka (vjerojatno je to bio urednik N. Nodilo) — napao je Giuntu (= Zemaljski odbor) zbog naziva »slavensko-dalmatinski« jezik. Jer, »slavenski« i »dalmatinski« su isto — kaže se u tom uvodniku — kao što su dvije kaplje vode iste. Ako Giunta nije htjela upotrijebiti »ime hrvatskog jezika, koji ipak upotrebljava naš narod, mogla ga je nazvati srpski, i mi se ne bismo bunili na to«. Narodnjaci su to dobro osjećali — da je zapostavljanje hrvatskog narodnog imena sastavni dio antinacionalne politike vladajućeg režima u Dalmaciji. I zato je borba za hrvatsku nacionalnu orijentaciju Dalmacije bila istodobno i borba protiv tih režimskih okova. Zanimljivo je istaći da je taj članak imao — što se vidi i iz jednog Giuntina dopisa — stanovit učinak. Giunta se 28.

⁷² Vinko Kisić, Listajući stare godišnjake..., Jub. br. *Nar. lista*, Zadar 1912, 97.

⁷³ Ivan Grgić, Lovro Monti (Dva poglavlja političke biografije), *Zadarska revija* br. 4—5, Zadar 1961, 321.

⁷⁴ Vinko Kisić, n. dj., 97.

⁷⁵ *Il nazionale* br. 1, Zara 1862, 1.

ožujka 1862. obratila Namjesništvu da se dopusti — u slijedećoj školskoj godini — pri gimnazijama u Zadru, Splitu i u Dubrovniku otvaranje eksperimentalnih tečajeva »slavensko-dalmatinskog« jezika. Hrvatsko se ime tada izostavljalo u svim spisima režimskih organa, jer je ono podsjećalo na preko-velebitsku Hrvatsku, a režim je neumoljivo bio protiv izražene težnje za ujedinijenjem Dalmacije s Hrvatskom.

Za te tečajeve, koji su se trebali otvoriti i pri višim početnim školama u Šibeniku i Kotoru, Giunta je osigurala i novac za nagradu nastavniciima, i to svakome po 100 fiorina.⁷⁶ Namjesništvo je odobrilo da se ti tečajevi mogu otvoriti. Pri zadarskoj gimnaziji takav je tečaj već radio, ali pri gimnazijama u Splitu i Dubrovniku nije otvoren. Iz Šibenika je odgovoreno da u školi nemaju učitelja koji bi mogao voditi tečaj u »ilirskom« jeziku, ali da bi se poučavatelj za »ilirski« mogao naći izvan škole.⁷⁷ — Kosto Vojnović zalagao se preko »Nazionala« da nastava u osnovnim školama bude na hrvatskom jeziku, upozoravajući da oko toga ne bi smjelo biti oklijevanja, jer već postoje propisi nadležnog Ministarstva iz 1858. godine.⁷⁸ Giunta je, kako izgleda, time bila potaknuta da odmah razmotri to pitanje, pa je 22. ožujka 1862. razaslala okružnicu kojom je najavljivala nagrade za učitelje koji bi se u osnovnim školama istakli u poučavanju »slavensko-dalmatinskog« jezika. Ukupan iznos za nagrade u tu svrhu iznosio je 800 fiorina.⁷⁹ Ali, Giunta se istodobno brinula i za marljivije poučavanje talijanskog jezika u osnovnim školama. U njezinu programu nagrađivanja učitelja, koji je 31. ožujka 1862. podnijela Namjesništvu, izričito se kaže da će biti nagrađivani oni pojedinci kojih nastojanje daje najbolje rezultate u nastavi »slavenskog« i talijanskog jezika.⁸⁰

Narodnjaci su težili da se i u gimnazijama (zadarskoj, splitskoj i dubrovačkoj), gdje se hrvatski jezik učio samo kao nastavni predmet, proširi učenje ovog jezika na način da on bude djelomično i nastavni. Trebalo bi — predlagano je u jednom članku — da se barem vjeronauk od I do IV razreda predaje »na narodnom jeziku.«⁸¹ Suprotno toj težnji, autonomaši su bili protiv toga da se hrvatski jezik njeguje i u osnovnim školama, te su napadali Giuntinu okružnicu o nagrađivanju učitelja koji bi se istakli u poučavanju tog jezika. »Vjerujemo — kaže se u jednom takvom članku — da još nije svanula zora nesretnog dana u kojem mora da se ugasi u našoj Dalmaciji dragi govor »del si« i naše vjerovanje pečatimo željom da takva zora nikad ne svane.«⁸²

Autonomaši su žestoko napadali i sve zapaženije narodnjake, nastojeći onemogućiti njihovu djelatnost. Posebice su i stalno bili na udaru neki profesori i direktor zadarske gimnazije, pri čemu su uživali punu podršku i namjesništva u Zadru i vlade u Beču. Još od veljače 1862. prodro je bio glas u javnost da se radi o premještanju dra Đure Pulića i da on neće više biti direktor zadarske gimnazije. Potkraj ožujka 1862. Pulić je zaista primio

⁷⁶ HAZd, Sp. reg. namj. (1862), VIIc, br. 5553/1272.

⁷⁷ HAZd, Sp. reg. namj. (1862), VIIc, br. 7903/1864.

⁷⁸ *Il nazionale* br. 6 (1862), 27—28.

⁷⁹ *La voce dalmatica* br. 14 (1862), 105.

⁸⁰ HAZd, Sp. reg. namj. (1862), br. 5889/1356.

⁸¹ *Il nazionale* br. 10 (1862), 47—48.

⁸² *La voce dalmatica* br. 15 (1862), 116.

dekret, kojim je odlučeno da se premješta u Split — na dužnost direktora tamošnje gimnazije. Dajući otpor toj odluci, Pulić je uložio žalbu, zamolio je bio i biskupa Jurja Dobrilu, koji se nalazio u Beču da se zauzme za njega, a za istu stvar molio je i Valtazara Bogišića. U pismu od 31. ožujka 1862. pisao je Bogišiću: »Ako nismo u Turskoj, stvar mora uspjeti, jer moje zdravlje i mir čitave moje porodice ipak su argumenti, koji i u najcentralističkim sistemima svijeta moraju imati vrijednost nešto višu od svih niskih ciljeva. Roz.-Baj.-Lapenna.⁸³ Da biste samo vidjeli kakav je utisak učinila vijest ne samo ovdje u Zadru, nego i u čitavoj pokrajini!« Reagiranje narodnjaka bilo je zaista energično i preko »Nazionala« i preko protestnih pisama. Narodnjaci su osuđivali cilj takve odluke, a cilj je bio: da se Pulić ukloni iz Zadra, da se slomi njegov utjecaj i da se zastraše ostali! Uzaludna je bila težnja da se poništi dekret o Pulićevu premještaju. On je morao — kako je priopćio Bogišiću u pismu od 5. svibnja 1862. — smjesta preuzeti dužnost u Splitu iako se približavao kraj školske godine i taj premještaj nije mogao imati nikakvo logično opravdanje.⁸⁴

Pritisak autonomaša nije obeshrabrio narodnjake. Dapače, narodnjaci su — što se vidi i preko »Nazionala« — dajući otpor stupali i u daljnje političke akcije. U tom je smislu osobito važna i polemika između Nikole Tommasea i Natka Nodila, vođena tijekom svibnja, lipnja i srpnja 1862. godine. Kad je list »La voce dalmatica« (u broju od 10. svibnja 1862) objavio jedan odlomak iz Tommaseova »pisma«, u kojem Tommaseo razmatra neka pitanja jezičnog problema u Dalmaciji i iznosi neke misli o aneksiji Dalmacije s Hrvatskom, a sve to, dakako, sa stajališta zalaganja za autonomiju Dalmacije, javio se i Natko Nodilo u listu »Il nazionale« (u broju od 14. svibnja 1862), koji je uvjerljivim dokazima obesnažio sve Tommaseove navode. Nakon toga razvio se zanimljiv polemički dvoboj: Tommaseo je i dalje objavljivao svoje odgovore u listu »La voce dalmatica«, a Nodilo u listu »Il nazionale«. Ne odstupajući od svojih stavova, iznesenih još tijekom 1861. godine, Tommaseo je uporno obrazlagao smisao dalmatinske političko-upravne autonomije (u sklopu austrijske monarhije). Takvi su stavovi bili u prvom redu rezultat njegova nesuosjećanja s nacionalnim težnjama dalmatinskih Hrvata i Srba i neshvaćanja tih težnji, a bili su »dijelom i proizvod njegova iskustva u suvremenoj Italiji«, u kojoj je osuđivao »centralizam nove države«, smatrajući da su pokrajinske autonomije poželjniji oblik društvenog uređenja.⁸⁵ Stavovi Natka Nodila odrazili su idejnu suštinu hrvatskog narodnog pokreta, upozorili na nužnost nacionalnog razvoja i ujedinjavanja nacionalnih snaga, razjasnili besmislenost tvrdnji o posebnoj »dalmatinskoj« naciji i posebnom »ilirsko-dalmatinskom« jeziku. Misleći na gimnazije, Nodilo je kazao da njihovo ponarođenje treba provesti postepeno. Za tada bilo je dovoljno da se hrvatski jezik u njih i »djelomično uvede«, što bi bio prvi korak k pravom moralnom približavanju

⁸³ Roz. = Rozner, vladin povjerenik pri Namjesništvu u Zadru, Baj. = Bajamonti, načelnik splitske općine, potpredsjednik Dalmatinskog sabora, Lapenna = državni tužilac u pokrajinskom Prizivnom sudu u Zadru, istaknuti autonomaš.

⁸⁴ Bogišićeva biblioteka u Cavtatu, pisma Đura Pulića, oz., I/5.

⁸⁵ Mate Zorić, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, *Zadarska revija* br. 6 (1961), 434.

drugim slavenskim plemenima na jugu.⁸⁶ Nodilo je u toj polemici, potkrepljujući svoje izlaganje brojnim povijesnim činjenicama i pokazujući izrazit smisao za sociološko sagledavanje pojava u tadašnjosti i tendencija njihova daljnjeg razvoja, a uz to i sa žarom svoje mladosti i pouzdanjem u opravdane ciljeve pokreta kojem je pripadao — nastupao vrlo autoritativnim obrazloženjima iza kojih nije mogla ostajati sumnja. Tommaseo je to već od početka osjećao i kapitulantski zaključio: »Vi me pozivate da odgovorim. Mislite li, možda, da ja imam u izobilju vremena i dobrog raspoloženja i zdravlja i strpljenja?«⁸⁷

I ta polemika uvjerila je još više pristalice hrvatskog narodnog pokreta da budućnost pripada idejama tog pokreta i da se za njih vrijedno boriti. Ona je mnogo pridonijela i daljem omasovljenju narodnog pokreta. Značajno je istaći da su Nodilu — u znak podrške i odobravanja — slali svoja pozdravna pisma i dalmatinski studenti iz Beča i Padove.

Ustanovljenjem Matice dalmatinske⁸⁸ i prvih čitaonica⁸⁹ — preporodna funkcija pokreta bivala je sve uspješnija. I težnja za otvaranjem novih škola postajala je sve zapaženija. U sjedištima seoskih župa, gdje nije bilo nižih početnih škola, otvarane su — zalaganjem u prvom redu rodoljubivog svećenstva — pomoćne osnovne škole. Gradovi su težili za ustanovljivanjem potrebnih srednjih škola. U Splitu je npr. u školskoj 1862/63. godini počela radom viša realka s 54 đaka, ali — na talijanskom jeziku.⁹⁰ Šibenska je općina tražila otvaranje niže gimnazije. Kotorska je općina također tražila otvaranje gimnazije, i to po mogućnosti da bude potpuna osmorazredna. Značajno je što se u molbi ove općine od 21. studenoga 1862, upućenoj ministru Schmerlingu, zahtijeva i hrvatski kao nastavni jezik. »Bokelji su Slaveni i kao takvi — rečeno je u toj molbi — žele da budu odgajani na svome jeziku, ne isključujući ni učenje talijanskog i njemačkog jezika, od kojih je prvi potreban u njihovim pomorsko-trgovačkim vezama, a drugi je službeni jezik carstva i izvor našeg zakonodavstva.«⁹¹

⁸⁶ Julije Grabovac — Vladimir Rismondo, *Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom narodnom preporodu*, Split 1961, 21—22.

⁸⁷ Isto, 24.

⁸⁸ Nastala je zalaganjem Božidara Petranovića, a zadatak joj je bio da izdaje knjige na hrvatskom jeziku. Njeno svečano otvaranje bilo je 5. VII 1862.

⁸⁹ Do tada su postojale u svim dalmatinskim gradovima talijanske čitaonice, a zvale su se: gabinetto di lettura, casino di lettura, ili samo: casino. Bile su to ustanove zatvorenog tipa, u kojima su se okupljali činovnici, ugledniji građani i intelektualci. — Čitaonice, koje su otvarali narodnjaci, bile su preporodne ustanove otvorenog tipa. U njima se njegovao hrvatski jezik, u njima su vršeni dogovori u duhu narodnog pokreta, ukratko — one su djelovale kao pravi kulturni i politički klubovi narodnjaka. Prva ovakva čitaonica otvorena je u Dobroti (4. V 1862), druga po redu otvorena je u Splitu (30. IX 1862). Tijekom 1863. otvorene su narodne čitaonice u Zadru i u Dubrovniku, a zatim su se postepeno otvarale i drugdje, ne samo u gradskim centrima nego i u većim selima.

⁹⁰ Tomo Matić, *Crtice iz prošlosti c. k. velike realke u Spljetu*, Program c. k. Velike realke u Spljetu za šk. g. 1900/1901, Spljet 1901, 11.

⁹¹ Slavko Mijušković, *Zahtjev kotorske opštine iz 1862. g. za otvaranje gimnazije*, *Istorijski zapisi*, knj. XIII, sv. 1—2, Cetinje 1957, 312.

4.

Videći zamah narodnog pokreta u Dalmaciji i očekujući da će se neki narodnjački zastupnici na slijedećem zasjedanju Dalmatinskog sabora zalagati za konkretne odluke o uvođenju hrvatskog jezika u škole, namjesnik Mamula je — 27. studenoga 1862 — tražio upute od ministra Schmerlinga za stav koji bi Sabor o tome trebao zauzeti. Mamula u tome dopisu naziva narodnjačke zastupnike u Saboru — »zastupnici manjine«. ⁹² Odgovor na taj upit upućen je iz Beča 23. prosinca 1862. Odgovarajući u ime ministra Schmerlinga nadležni je savjetnik kazao da ministar smatra da o nastavnom jeziku u osnovnim školama već postoje utvrđena načela: nastavu u njima treba izvoditi na materinskom jeziku đaka. U pogledu nastavnog jezika u srednjim školama, ministar je upozorio na naklonost vlade da se omogući prednost »ilirskom« jeziku ako je to provodljivo s obzirom na osposobljenost nastavnog kadra i postojeće udžbenike pri čemu je važno imati u vidu i iskustva sinjske gimnazije. ⁹³

Drugo zasjedanje Dalmatinskog sabora u Zadru započelo je u siječnju i trajalo do potkraj ožujka 1863. Tijekom zasjedanja narodnjaci su više puta istupali u prilog interesa školstva i njegova ponarođenja napose. Tako je npr. Miho Klaić, na sjednici od 4. veljače 1863, podnio dvije zakonske osnove: jedna se odnosila na reguliranje pravnog položaja osnovnih škola (pri čemu bi se dao veći utjecaj općinama, koje te škole pretežno i materijalno izdržavaju), druga se odnosila na osnivanje jedne središnje učiteljske škole po uzoru na već postojeće »kod drugih narodah«. Nadalje, Klaić se zalagao za veći utjecaj pokrajinskih organa vlasti u srednjim školama i predlagao da se Zemaljski odbor pobrine »da bi podučavanje u slavjanskom jeziku kod srednjih učionah koliko moguće veći opseg zauzelo i da se sposobnim ljudima, osobito u dubrovačkom gimnaziju, povjeri«. ⁹⁴ Tom je prigodom i zastupnik Đuro Pulić predložio da se hrvatski jezik izjednači s talijanskim. U kasnijim raspravama narodnjaci su bili sve uporniji. Na sjednici od 24. veljače 1863. Pavlinović je kritizirao Zemaljski odbor da se malo zalaže u korist hrvatskog jezika. Postavio je i upit vladinu povjereniku kad će se realizirati ministarska naredba iz 1858. godine po kojoj su sve osnovne škole trebale raditi na materinskom jeziku đaka, zašto nema udžbenika na »slavjanskom« i što se poduzima da učitelji nauče »slavjanski« jezik. Vladin povjerenik Seifert odgovorio mu je na to tek 26. ožujka 1863 (na 28. saborskoj sjednici). Iz ovog je odgovora proizlazilo da se spomenuta ministarska naredba provodi i da stanje u Dalmaciji izgleda ovako: od 200 osnovnih škola — u 88 se izvodi nastava samo na »ilirskom«, u 57 također na »ilirskom« s tim što se u ovima učio i talijanski kao predmet, i u 55 na talijanskom (među kojima se u 53 učio »ilirski« kao predmet). Nadalje, u odnosu na udžbenike, Seifert je kazao da se udžbenici tiskaju u Beču i na »ilirskom«, te ih je kao takve samo potrebno naručiti, a što se tiče učitelja, naglasio je da svi oni poznaju »ilirski«, jer da su taj

⁹² HAZd, Presidijalni spisi namjesništva (1862), br. 1780/p.

⁹³ HAZd, Pres. sp. namj. (1862), br. 6581/I-p. m.

⁹⁴ G. d. (1863) — prilog br. 7: Diela i pisma Sabora pokrajine dalmatinske (dalje skraćeno: Diela i pisma Sabora), 2.

jezik imali prilike učiti kao predmet i u ustanovama za obrazovanje učitelja koje djeluju u Zadru, Splitu i u Dubrovniku.⁹⁵

Takvim odgovorom Pavlinović nije mogao biti zadovoljan, pa je reagirao: »Ja potanko naše kotare Drniša, Knina, Sinja, Imotskog, Vrgorca, Neretve i Primorja poznajem, a za ljubav božju gdje se te učione nalaze? da se nisu plivajući na kakav pusti otok nama nepoznati preselile?« Pavlinović je priznavao da je ipak »za naš jezik nešto učinjeno«, ali ne toliko koliko se u Saboru želi prikazati samo radi zavaravanja. Od ilirskih udžbenika za osnovne škole postoje samo »Početnica« i »Čitanka« i to je — sve. Na kraju, Pavlinović je izrazio svoju radost što je čuo da svi učitelji poznaju »ilirski« jezik. Međutim, i tu je stanje drukčije: »Kad bi ove siromaške zapitali zašto na slavjanskom jeziku dieci nauke ne predaju, oni bi nam odgovorili: nemojte nas progoniti, mi ne znamo, nije moguće u jedan čas slavjanskog jezika naučiti, imajte strpljenja, pričekajte.«⁹⁶

I zastupnik Miho Klaić — u toku tog saborskog zasjedanja — uzimao je riječ više puta. Na sjednici od 22. ožujka 1863. upitao je vladina povjerenika: što se namjerava poduzeti da jezuiti, koji su održavali nastavu u dubrovačkoj gimnaziji, polože propisane profesorske ispite i da se pridržavaju propisanog nastavnog plana i programa? Dva su bila razloga zbog kojih je Klaić postavio taj upit. Prvi je razlog što jezuiti nisu bili u stanju da temeljito pripreme dubrovačku omladinu za nastavak školovanja na sveučilištima, a drugi je razlog što su oni u odgojnom smislu djelovali u zastarjelom i protunarodnom duhu. Zato je on isticao: »Kad bi ja moje osobno uvjerenje izraziti imao, ja bi rekao, da je moja vruća želja, da se P. P. OO (prepoštovani očevi — op. I. P.) od naših obalah daleko udalje i da se naše gimnazije svjetovnjacima povjere.«⁹⁷

Prema tome, narodnjački su zastupnici pokrenuli nekoliko važnih pitanja na drugom zasjedanju Dalmatinskog sabora u prilog ponarođenja škola. Naročito je bilo korisno što je prihvaćen prijedlog Mihe Klaića da se — čim to prilike dopuste — osnuje dvogodišnja učiteljska škola (razumije se: na hrvatskom jeziku, jer je već takva škola na talijanskom jeziku postojala, v. bilj. br. 95). O Klaićevu prijedlogu zauzet je i stav da se za tu novu školu — u budžetu za 1864. godinu — osigura svota od 3 800 fiorina. Taj je novac trebao biti pridružen budžetskoj stavci: »Trošci za promicanje učenja slavjanskog jezika i pomoći za pučke učione.«⁹⁸

U toku tog saborskog zasjedanja uspostavljena je stanovita suradnja između narodnjaka i jednog dijela autonomaša (jer je i ovima smetalo autokratsko držanje birokratske vrhuške, koju su sačinjavali Mamula, Rosner i

⁹⁵ Učiteljsko obrazovanje stjecalo se na tečajevima, koji su u početku od 1821. do 1844. trajali po 3 mj. u Splitu, Dubrovniku i u Kotoru, a u Zadru po 6 mj. Od 1844. g. njihovo se trajanje produžava od 3 na 6 mj., odnosno od 6 na 9 mj. Od 1849. g. ovi tečajevi djeluju samo u Dubrovniku, Splitu i Kotoru. Od 1852/53. šk. g. u Zadru je ustrojena dvogodišnja učiteljska škola, koja se zvala: Corso bienale de' preparandi maestri.

⁹⁶ G. d. (1863), pril. br. 51: Diela i pisma Sabora, 1.

⁹⁷ G. d. (1863), pril. br. 39: Diela i pisma Sabora, 2.

⁹⁸ G. d. (1863), pril. br. 60: Diela i pisma Sabora, 2.

Lapenna). Počeci te suradnje najbolje su se mogli uočiti pri glasanju za neke prijedloge narodnjaka, odnosno za neke prijedloge liberalnijih autonomaša. Narodnjaci su prvi potakli pitanje ove suradnje kad su osjetili da je ona moguća. Osnova za suradnju bila je objavljena u jednom članku »Nazionala«, u kojem se između ostalog ističe — da je neophodno priznati činjenicu da je Dalmacija »po nacionalnosti slavenska«, da treba izjednačiti »u pravima talijanski i slavenski jezik« i da treba odmah omogućiti da se »na slavenskom jeziku« predavaju »dva nastavna predmeta u gimnazijama i realkama«. ⁹⁹ Autonomaši, koji su bili skloni suradnji, nisu prihvaćali te prijedloge držeći »da je pretjerano tražiti u srednjim školama slavenski kao nastavni jezik u dva predmeta«. ¹⁰⁰ Veći stupanj suradnje izražen je u završnom dijelu saborskog zasjedanja, kad nije verificiran Alesanijev mandat, ¹⁰¹ kad je kritički upozoreno na progone nedužne braće Vragolov, ¹⁰² i u nekim drugim pitanjima (npr. u toku rasprave o projektu zakona o općinama). Svi ti znaci suradnje, po svom temeljnom porivu, vodili su jednom cilju: oponirati vladajućoj birokraciji i obuzdavati je u njenoj nametljivoj težnji da kreira politiku. Zbog toga su Mamula, Rosner i Lapenna bili ogorčeni, te su odlučili — u stilu svoje moći — obračunati s onim prvcima narodne stranke koji su bili u državnoj službi i kojima su stoga mogli naškoditi. I zaista, već u svibnju 1863. godine izvršena je njihova volja: direktor splitske gimnazije Đuro Pulić premješten je na gimnaziju u Trento (Južni Tirol) da bude što dalje od Dalmacije, a profesori zadarske gimnazije Miho Klaić i Ivan Danilo su suspendirani. Nedugo zatim suspendiran je i Jovan Sundečić, koji je predavao na zadarskoj bogosloviji. ¹⁰³

Iako je time zadan udarac narodnom pokretu (Pulić je otišao, a slijedeće godine odlazi i Sundečić iz Dalmacije), ipak je pokret bio toliko ojačao da se više nije dao ni zbuniti ni umrtviti. Klaić i Danilo ostali su u Zadru, gdje su uza sve tegobe svog položaja nastavili upornim političkim radom. Njihovi politički suborci pokrenuli su akciju da se prikupe novčani prilozi za kupnju zlatnih medalja, koje bi im se dodijelile u znak zahvalnosti. To je Klaić odmah u početku odbio, a zatim i Danilo. Ovaj je izrazio želju da se od novca, prikupljenog u tu svrhu u njegovim rodnim Kaštelima, »stvari fond za potporu učećoj omladini«. ¹⁰⁴

Namjesništvo je, uza svu krutost svojih stavova, moralo u ponekim stvarima i popustiti. Zanimljivo je istaći da je ono 16. lipnja 1863. dalo povoljno mišljenje o molbi imotske općine da se u osnovnim školama tog područja

⁹⁹ Josip Beroš, *Liberalni savez, Zadarska reivja* br. 4—5 (1861), 354.

¹⁰⁰ Isto, 354.

¹⁰¹ Alesani Jerolim bio je kotarski poglavar u Splitu, uživao povjerenje Mamule, Rosnera i Lapenne, nametnut kao kandidat u naknadnim izborima (30. I 1863) u sinjskoj krajini i izabran uz asistenciju nasilja.

¹⁰² Braća Vragolov i neki drugi Cavtačani bili su još za vrijeme saborskih izbora 1861. g. uhapšeni i optuženi za bunjenje naroda. Zadržani su u zatvoru više od godinu dana i kad im se nije mogla dokazati »veleizdaja«, pušteni su na slobodu. Ali nitko poslije toga nije zbog toga snosio odgovornost, iako se točno znalo da su ti progoni nedužnih ljudi bili iskonstruirano djelo cavtatske birokracije.

¹⁰³ Mihovil Pavlinović, *Pjesme i besjede*, Zadar 1873, 123; *Narodni koledar za 1864. g.*, Zadar 1863., 104.

¹⁰⁴ V. Kisić, n. dj., 98.

može učiti i glagoljska abeceda.¹⁰⁵ Nema sumnje da su tu ideju u imotskom kraju bili potakli neki popovi glagoljaši. Molba je bila prosljeđena nadležnom ministarstvu u Beč, ali tamo nije odobrena s obrazloženjem da bi učenje glagoljske abecede bilo suvišno.^{105a} Nadalje, svojom okružnicom od 8. kolovoza 1863. Namjesništvo je dopustilo i preporučilo svim školama pretplatu na zagrebački pedagoški časopis »Napredak«, koji je izlazio na hrvatskom jeziku.¹⁰⁶ Ovo je bio veoma važan momenat, jer se preko tog časopisa unapređivala pedagoška misao i u Dalmaciji.

U novoj školskoj 1863/64. godini djelovale su u Dalmaciji 4 gimnazije (u Zadru, Splitu, Sinju i Dubrovniku), dvije realke (niža u Zadru i viša u Splitu), jedan dvogodišnji učiteljski tečaj u Zadru, dva devetomjesečna učiteljska tečaja (u Splitu i Dubrovniku), jedan jednogodišnji tečaj za učiteljice (u samostanu dumana — »službenicâ milosrđa« u Dubrovniku), jedna katolička teologija i jedna pravoslavna bogoslovija (u Zadru), četiri nautičke škole (u Kotoru, Dubrovniku, Splitu i Zadru). Osnovnih je škola bilo tada ukupno 212, i to: 15 viših početnih (među kojima 12 muških i 3 ženske), 105 nižih početnih (među kojima 83 muške i 22 ženske), 72 pomoćne i 20 nedjeljno-svećanih.¹⁰⁷ Narodnjaci su pri programiranju željene suradnje s liberalnim dijelom autonomaša isticali potrebu da se postigne paritet obaju jezika (i talijanskog i hrvatskog) u svim vrstama tih škola.¹⁰⁸

Bio je to — za početak — razuman politički kurs. Inače, organi vlasti činili su malo u prilog bržeg širenja hrvatskoga kao nastavnog jezika u školama. Zemaljski je odbor, npr., u toj školskoj godini raspolagao samo sa 6 500 fiorina u tu svrhu i predlagao je Namjesništvu (dopisom od 6. studenoga 1863) da se ta sredstva razdijele pomoćnim osnovnim školama koje — njegujući »slavensko-dalmatinski« jezik — pokazuju najbolji uspjeh.¹⁰⁹ »Nazionale« je poticao Zemaljski odbor na veće zalaganje u tom pogledu i isticao nužnost školske pouke na narodnom jeziku i potrebu otvaranja novih osnovnih škola u kojima bi radili učitelji koji dobro poznaju »slavenski« jezik i koji uistinu vole narod.¹¹⁰

5.

Boreći se za hrvatski jezik i narodni duh u školama, narodnjaci su u svojoj štampi rado donosili vrijedne primjere nastojanja i postignute rezultate u tom smislu. Dobri primjeri poticali su i ostale. Zato je dopisnik iz Budve s ponosom naglašavao da su pravoslavni stanovnici tog mjesta sakupili više od 7 000 fiorina s ciljem da tim sredstvima trajnije izdržavaju svoju »početnu

¹⁰⁵ HAZd, Sp. reg. namj. (1863), VIIc, br. 259.

^{105a} HAZd, Sp. reg. namj. (1865), VIIc, br. 6892/1444.

¹⁰⁶ HAZD, Sp. reg. namj. (1863), VIIc, br. 166.

¹⁰⁷ Relazione stenografiche della V sessione della Dieta provinciale. Dalmata, Zara 1866 — umetak između str. 176. i 177: Prospetto sullo stato delle scuole popolari in Dalmazia, str. XV.

¹⁰⁸ *Il nazionale* br. 86 (1863), 377.

¹⁰⁹ HAZd, Sp. reg. namj. (1863), VIIc, br. 21436/5779.

¹¹⁰ *Il nazionale* br. 103 (1863), 443.

narodnu školu«. Ta je škola, u školskoj 1863/64. godini, radila vrlo uspješno, a pohađala su je, pored djece iz pravoslavnih porodica, i neka djeca iz katoličkih obitelji. Dopisnik je i na to posebno upozorio, naglasivši da je potrebna ljubav i sloga pripadnika obiju vjera, jer su im mnogi interesi zajednički, a »što se vjere tiče, nek svak svoju vjeru štuje, ljubi, drži i njeguje«. ¹¹¹ Rado su prikazivana i rodoljubiva nastojanja pojedinih učitelja. Tako npr. kad su (u ožujku 1864) posjetili Obrovac istaknuti narodnjaci Mihovil Pavlinović, Antun Pasko Kazali, Jovan Sundečić i Josip Paštrović, našli su se u tamošnjoj osnovnoj školi župnika Stjepana Buzolića, koji je obavljao i dužnost učitelja. U njihovu čast priređena je uvečer zabava, u kojoj su učenici i učenice te škole pjevali na hrvatskom jeziku i »krasnoslovili nekoliko domoljubnih pjesmah«. U prostoriji gdje se održavala zabava, pored careve slike, bile su i slike »vrljih zastupnikah naše narodne stranke i drugih poglavitih rodoljubah«. ¹¹²

Takvih istaknutih pojedinaca, koji su djelovali u narodnom duhu, bilo je i u srednjim školama. U splitskoj realci, koja je radila na talijanskom nastavnom jeziku, hrvatski se predavao samo kao nastavni predmet, ali i kroz ovaj jedan predmet strujao je hrvatski duh, zahvaljujući profesoru Josipu Buniću. Pišući V. Bogišiću, Bunić je (9. ožujka 1864) isticao ta svoja nastojanja u nastavnom radu. Mladi su učenici čitali i analizirali književna djela na našem narodnom jeziku »da ih je — kako veli — divota slušati«. A stariji đaci (naziva ih: »podrastlići«) — »čitaju i latinicom i ćirilicom«. Bunić naglašava: trudim se »više nego išta, da jim ulijem u dušu i tvrdo usadim čisti duh slavjanski«. U tom pismu navodi on i druge zanimljive podatke. Među njegovim učenicima bilo je i Židova, koji nisu dakle ni slavenskog ni talijanskog porijekla, ali »odali su se na naš jezik dragovoljno i s dušom«. Većinu đaka sačinjavali su inače »sinovi autonoma«, pa ipak — Bunić je osvojio i njihove simpatije. »Često kad ulazim u školu, vidim ispod oka na tabli — živjelo slavjanstvo, živio naš učitelj.« ¹¹³

U želji da sazna koliko je »ilirski« (tj. hrvatski) jezik zastupan u osnovnim školama, Namjesništvo se u veljači 1864. godine obratilo svim dalmatinskim biskupijama da o tome pošalju svoje izvještaje. ¹¹⁴ Prvi izvještaji počeli su stizati već početkom ožujka. Iz dopisa biskupskog konzistorija u Zadru (od 7. ožujka 1864) vidljivo je da su osnovne škole u Filip-Jakovu, Malom Ižu, Tkonu, Istu, Jasenicama i Kruševu radile samo na »ilirskom« jeziku. Na »ilirskom« kao nastavnom jeziku održavala se nastava još i u Obrovcu, Novigradu, Benkovcu, Pagu, Silbi, Prekome i u Salima, ali u ovim se školama učio još i talijanski kao nastavni predmet. U višim početnim školama u Zadru (muškoj i ženskoj) nastavni je jezik bio talijanski, jedino se »ilirski« u II, III i IV razredu učio kao nastavni predmet. ¹¹⁵ — Iz izvještaja Marka Kalogjere, biskupa u Kotoru, proizlazi — da se u Budvi, Gornjem Stolivu, Lepetanima, Lastvi, Herceg Novom, Portorozi, Risnu i Dobroti nastava održavala na »ilir-

¹¹¹ Pril. uz *Narodni list* br. 27, Zadar 1864, 4.

¹¹² Pril. uz *Narodni list* br. 29 (1864), 4.

¹¹³ *Bogišićeva biblioteka Cavtat*, pisma Josipa Bone (Bunića), oz. XXII/1.

¹¹⁴ *HAZd*, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 3026/725.

¹¹⁵ *HAZd*, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 4815/1134.

skom« jeziku. »Ilirskim« se jezikom predavalo i u I razredu ženske osnovne škole u Kotoru, zatim u pomoćnim ženskim školama u Prčanju i Perastu. U ostalim osnovnim školama: u gradu Kotoru, te u muškim osnovnim školama u Prčanju i Perastu nastavni je jezik bio talijanski.¹¹⁶

Prema izvještaju biskupskog konzistorija iz Krka (od 8. ožujka 1864) koji se odnosi na područje Raba, vidljivo je da su na tom otoku, i to u samom Rabu, postojale dvije škole: viša početna (muška) i niža početna (ženska). Obje su imale dvojezično poučavanje: na talijanskom i »ilirskom« jeziku. Talijanskom jeziku bila je dana veća važnost.¹¹⁷

U izvještaju pravoslavne episkopije u Zadru (od 15. ožujka 1864) stoji da se u srpsko-pravoslavnim osnovnim školama, i to u Kninu, Skradinu, Šibeniku, Drnišu, Dubrovniku, Perastu, Braiću i u ženskoj školi u Zadru nastava održava samo na »ilirskom« jeziku. Na »ilirskom« jeziku — rečeno je dalje u istom izvještaju — održava se nastava i u Kistanjama, Bratiškovcima, Bijeloj, Zelenici, Toploj, Vranoviću, Glavotičiću, Radoviću, Oraovcu, Risnu, Morinju, Budvi, Kaštel-Lastvi, Reževiću, Poborima i Praskvici — s tim što se u ovim školama učio talijanski kao nastavni predmet.¹¹⁸

Na području splitske biskupije prema izvještaju tamošnjeg biskupskog konzistorija (od 1. travnja 1864) djelovale su 42 osnovne škole. U svim pomoćnim školama nastavni je jezik bio samo »ilirski«, dok se u redovnim nižim početnim školama nastava održavala na »ilirskom« (s tim što se u njima učio i talijanski kao nastavni predmet). Jedino u splitskim školama: nižoj početnoj muškoj i višoj početnoj ženskoj, te u muškoj osnovnoj školi u Omišu nastavni je jezik bio talijanski, a »ilirski« se u njima učio kao nastavni predmet.¹¹⁹

Biskupski konzistorij u Hvaru nije imao sve podatke o jezičnom stanju u školama na području svoje biskupije. Ali, iz njegova izvještaja saznajemo također neke zanimljive činjenice. U svim nižim početnim školama nastava je započinjala na »ilirskom« jeziku da bi se od drugog polugodišta počeo upotrebljavati i talijanski. U II i III razredu nastava se odvijala na talijanskom i »ilirskom«, znači dvojezično; ono što učenici ne bi razumjeli na jednom, tumačilo bi im se na drugom jeziku. U višoj početnoj školi u Hvaru nastavni je jezik bio talijanski, a »ilirski« se u njoj učio kao nastavni predmet. Značajno je priopćenje u tom izvještaju da je Frano Godaj, učitelj II i III razreda u Starom Gradu, održavao satove »ilirskog« jezika i izvan redovne nastave na koje su dolazili »mnogi njegovi učenici«. ¹²⁰ Sigurno je da Godaj nije bio jedini koji je tako radio.

Ni biskupski konzistorij u Dubrovniku nije imao sve tražene podatke, ali se iz njegova odgovora mogu sagledati neki karakteristični momenti. U svom dopisu konzistorij navodi da je školskim inspektorima svoga područja izdao još 15. listopada 1860. naredbu, koja je u osnovnim školama određivala da nastavni jezik bude materinski jezik đaka. Nakon toga konzistorij nije

¹¹⁶ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 4700/1103.

¹¹⁷ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), br. 4882/1150.

¹¹⁸ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 5193/1228.

¹¹⁹ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 6633/1597.

¹²⁰ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 9878/2229.

nadzirao provedbu te naredbe, ali pretpostavlja da je u svim nižim početnim školama nastavni jezik »ilirski«. Konzistorij je usput upozorio Namjesništvo da su se političke strasti toliko razbuktale da stvaraju zbrku i izopačuju pojmove. Tako, na primjer, »samo ime Slaven, umjesto da znači pripadnost slavenskoj naciji, u ustima nekih znači pripadnost stranci«. U takvoj situaciji neki su učitelji »bojažljivo pitali« da li mogu i dalje nastaviti s poučavanjem na »slavenskom« jeziku. (Očito je da je prisutnost autonomnaške birokracije i na tom području bilo prilično osjetna i da su učitelji imali razloga za strahovanje.) Time je doduše konzistorij opravdavao i svoju nemarnost, iznoseći da je zbog toga u zastupanju interesa »ilirskog« jezika morao biti oprezan, jer nije želio »da se na nj udari biljeg bilo koje partije«.¹²¹

Novo saborsko zasjedanje, koje je upravo održavano tih dana, bilo je veoma važno — otvaralo je, naime, novu etapu u procesu ponarodivanja dalmatinskog školstva. Suradnički kontakti između narodnjaka i liberalnog dijela autonomaša ulazili su u svoju višu fazu, u kojoj su postojale i realnije mogućnosti za utvrđivanje izvjesnih dogovora. To je naročito izraženo na XI sjednici (5. travnja 1864), kad se raspravljalo o paritetu jezika. Posebna komisija za to pitanje, izabrana još na prošlogodišnjem saborskom zasjedanju (4. veljače 1863), a sačinjavali su je zastupnici: Giovanizio, Dešković, Serragli, Pulić i Pavlinović¹²² — podnijela je ovaj put svoj izvještaj. U njemu se prvo podsjeća na naredbe iz 1855. i 1858. godine, koje, s obzirom na nastavni-jezik u osnovnim školama, daju isključivu prednost materinskom jeziku đaka. Provedba tih naredbi nije bila dosljedna. Nadalje, nužno je bilo pokrenuto i jezično pitanje u srednjim školama. Komisija je na osnovi svega toga predložila:

— da svako općinsko vijeće (poslije donošenja novog općinskog zakona) odlučuje o nastavnom jeziku osnovnih škola svoga područja s tim da se u trorazrednim i četverorazrednim osnovnim školama omogući učenje i drugog »zemaljskog« jezika;

— da se u realkama u gimnazijama »produži predavanje nauka u talijanskom jeziku«, ali da se u njima uči i »slavenski« kao predmet i da se na ovom jeziku predaje povijest; da sinjska gimnazija ima i dalje »slavenski« nastavni jezik i da bude uzdržavana o državnom trošku;

— da se u eparhijskoj bogosloviji u Zadru predaje pastorala na »slavenskom« jeziku.¹²³

Te prijedloge treba shvatiti kao djelo kompromisa (u komisiji su bila tri autonomaša i dva narodnjaka). Nakon čitanja tih i drugih prijedloga (drugi su se prijedlozi odnosili na paritet jezika u sudstvu i upravi), u saborskoj dvorani i na galerijama sabornice odjeknuo je dug i snažan aplauz, popraćen uzvicima odobravanja.¹²⁴ Potom se razvila zanimljiva rasprava. Tom je prigodom Miho Klaić pokazao svoje velike kvalitete parlamentarca. Uzimajući riječ, odmah je naglasio da je na prošlogodišnjem saborskom zasjedanju bio za odgodu rasprave o izjednačavanju jezika, jer ni sama komisija nije bila

¹²¹ HAZd, Sp. reg. namj. (1864), VIIc, br. 5334/1263.

¹²² G. d. (1863), pril. br. 5: Diela i pisma Sabora, 2.

¹²³ Izvj. DS, IV (Zadar 1864), 103.

¹²⁴ Isto, 106.

postigla jedinstven stav. No, vrijeme je učinilo svoje i takav je stav postignut. Narodna je stranka — veli on — i stupila na političko poprište da izbori »zanemarena prava našeg puka«, a naročito u jezičnom pogledu. »Zvali se mi autonomaši, aneksionisti, narodnjaci ili kako hoćete — svi smo Dalmatinci i po tome Slaveni. Borba koja nas razdvaja, nije borba plemenska, nije prosvjetna, nije narodna, već jedino jezična. Mi ne samo da nismo neprijatelji jezika i kulture talijanske, nego pače priznajemo da joj dugujemo ono što znamo, i ja, koji govorim, više od ikoga. Baš zato — naglasio je Klaić — što smo odgojeni u talijanskoj civilizaciji, ne smijemo zatajiti svoje porijeklo i postati neprijatelji svoga naroda. Talijanska civilizacija u prvom je redu narodna, i Dalmacija, ukidajući nesretni dualizam kojim je podijeljena, pokazat će se dostojna plemenite odgojiteljice.« On je potom pozvao autonomaše na daljnju suradnju »za sreću i blagostanje zajedničke domovine«. ¹²⁵

Poslije njega uzeo je riječ Ante Bajamonti. On je nazvao Klaića »simpatičnim govornikom«, podržao je njegove stavove i založio se za prestanak stranačkih sukoba izazvanih oko pitanja sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Autonomaši nisu bili »ni protiv jezika, ni protiv narodnosti naše«, već jedino protiv sjedinjenja u smislu: »Slaveni i sutra, Hrvati nikada!« (Slavi anco domani, Croati giammai!). Sjedinjenje, međutim, ne ovisi o nama — rekao je dalje Bajamonti, i nadodao: »Bude li odgovaralo vrhovnim interesima države, da od nas stvore Hrvate, mi ćemo morati biti Hrvati; bude li od koristi da nas ostave kakvi jesmo, Dalmatinski Slaveni (Slavo Dalmati), mi ćemo takvi ostati.« Prihvatajući suradnju u ime liberalnih autonomaša, Bajamonti je zaključio: »Izuzev aneksije — program aneksionista i naš je program.« ¹²⁶

Zastupnik Filippi smatrao je da je u prijedlogu spomenute komisije o izjednačavanju jezika — talijanski jezik, kao razvijeniji, ipak povrijeđen. Na to je odgovorio Mihovil Pavlinović da će se »slavenski« jezik, tek s priznanjem njegove službene upotrebe, brže moći i razvijati. Bez prvoga ne može se očekivati ni ovo drugo. Bitno je »da se naš jezik odrieši od umjetnih uzah«, da se »u javni život uvede«. Ako netko misli da ovo treba dopustiti kad naš jezik postane »savršen kao što je talijanski«, taj ne misli logično. Da su Nijemci prošloga stoljeća — naglasio je Pavlinović — čekali dok njihov jezik postigne savršenstvo latinskog i francuskog, ne bi nikad imali ni Schillera, ni Goethea. Zatim je naveo i drugi primjer: »Vežite noge jednom siromašnom robu, pak mu recite: tebe će od okovah osloboditi kada brzog tvog suparnika stigao budeš; što bi vam odgovoriti mogao?« Tako je, dakle, bilo i s našim jezikom, on je u položaju toga roba. Treba ga prvo osloboditi tog položaja, a što se tiče njegova daljnjeg razvoja i usavršavanja, to je — istakao je Pavlinović — »posao naš posebni«, ovo će biti zadatak »svijuh sinovah matere slavjenske, koji se nijesu odrekli mljeka s koji su odhranjeni«. ¹²⁷

Raspoloženje većine zastupnika u Dalmatinskom saboru bilo je na strani podnesenog prijedloga. Zastupnik Giovanizio je, u svom govoru, isticao za primjer splitsku općinu, koja je u budžetskom planu za 1864. godinu pred-

¹²⁵ Isto, 109.

¹²⁶ Isto, 111.

¹²⁷ Isto, 115.

vidjela posebna financijska sredstva za otvaranje jedne osnovne škole na »slavenskom« jeziku u samom Splitu — na predjelu Veli Varoš.¹²⁸ Nadovezujući svoje izlaganje na to priopćenje, Krsto Kulišić je kazao da je važno tko u općini odlučuje. U Vrlici na primjer, gdje živi »čisto slavjanski puk«, općina nije vodila računa kad je bio u pitanju nastavni jezik u mjesnoj školi. A zapravo, tko je bila ta »općina«, tko je u njoj u ime naroda odlučivao? Kulišić je to objasnio: »Poslušajte: dva oštara od onizih koji vino i pečeno meso prodaju, dva zvonara — jedan rimske katoličke crkve, a drugi crkve grčko-sjedinjene, i četiri takozvane straže dohodarstva, od kojizih su dva bila bez penzija sa službe smetnuta, a dva se sa malom plaćom nalaze. Kakvo dobro takvi ljudi — pitao je Kulišić — učiniti znadu?«

U toku daljnje saborske diskusije o nastavnom jeziku u školama došlo je i do polemike između Pavlinovića i Bajamontija. Budući da su se trebale otvoriti niže realne gimnazije u Šibeniku i u Korčuli, Pavlinović je predlagao da bi u Korčuli — tom »gniezdju čisto slavljanskom« — nastavni jezik trebao biti »slavenski«. Bajamonti nije bio za to, te je rekao da nastavni jezik u toj novoj školi u Korčuli treba biti talijanski radi razvijanja talijanske »uljudnosti«. Pavlinović je reagirao rekavši da »jezik slavjanski« ne može smetati uljudnosti. Nadodao je i to da on dobro poznaje »rodoljubni duh Korčulanah«, te da se ne boji »ni za njihovu uljudnost, ni za (njihovu) slavjansku narodnost«. ¹²⁹ — Očito je da liberalni autonomaši nisu željeli daljnje širenje hrvatskog jezika u školama od onog opsega kako je to konkretizirano u prijedlogu saborske komisije.

Kako je u toku zastupničkih diskusija, a naročito u vezi sa suspenzijom Klaića i Danila kritizirana i vlada i kako je još više izražena sloga između narodnjaka i liberalne frakcije autonomaša, što je sve zajedno smetalo i namjesniku i njegovim najbližim suradnicima (Rosneru i Lapenni), kao i vladi u Beču, ovi su vlastodršci požurili da prekinu to zasjedanje dekretiranim raspuštanjem Dalmatinskog sabora (7. travnja 1864).¹³⁰

Budući da su novi saborski izbori predstojali, narodnjaci su — u predizbornoj kampanji — ponovno isticali program svoje političke borbe, u kojem su naročito naglašavali i ponarođivanje školstva. Tako je Krsto Kulišić, obraćajući se svojim biračima u Cetinskoj, Kninskoj i Drniškoj krajini, naglašavao da će uzastojati »da se učione u našem maternom jeziku ustanove«. ¹³¹ Ivan Danilo je svojim biračima s trogirskog, splitskog i omiškog područja isticao da će se zalagati za prava hrvatskog naroda i da se obrazovanje »po narodu raširi«. ¹³² I posebni izborni odbor splitskog okružja obratio se biračima izjavom da će se nastaviti težnja da se poveća broj osnovnih škola »na narodnom jeziku« i da se otvori učiteljska škola, o kojoj je Sabor već raspravljao. ¹³³ Govoreći veleposrednicima dubrovačkog i kotorskog okružja Kosto Vojnović je

¹²⁸ Isto, 121.

¹²⁹ Isto, 128.

¹³⁰ Uslijed toga jezično pitanje, na osnovi navedenog prijedloga, nije do kraja ni raspravljano.

¹³¹ *Pril. uz N. l. br. 61 (1864), 1.*

¹³² *Pril. uz N. l. br. 61 (1864), 2.*

¹³³ *Pril. uz N. l. br. 65 (1864), 1.*

kazao da će se založiti da se »usavrši učilište za brodarstvo i jezike u Ercegovom« i da se otvori realna gimnazija u Kotoru »gdje bi se nauk predavao narodnim jezikom« kako je to predlagala i kotorska općina.¹³⁴ Zastupnički kandidat u Imotskoj krajini, Ante Rosi, obećavao je svojim biračima da će braniti »našu slovinsku narodnost« i da će svu snagu uložiti »da se naš slovinski jezik u učionam odmah, a u sudu što prije uvede«.¹³⁵ — Prema dogovoru narodnjaka i liberalnih autonomaša, oni su se u ovim izborima trebali međusobno potpomagati (»liberalni savez«), ali praktično je od tog dogovora bilo malo koristi, jer su izbori — pod pritiskom režimske birokracije — protekli u atmosferi strahovite prisile i progona.¹³⁶

Dotadašnja nastojanja u interesu školstva polučila su ipak značajne rezultate. U školskoj 1864/65. godini otpočele su radom tri niže realne gimnazije, i to u Korčuli, Šibeniku i Kotoru. Dok su te gimnazije u Korčuli¹³⁷ i u Šibeniku¹³⁸ trebale i dalje održavati nastavu na talijanskom, a hrvatski se u njima učio samo kao nastavni predmet, dotle je u kotorskoj gimnaziji nastavni jezik bio hrvatski, a talijanski se učio jedino kao predmet pouke.¹³⁹

Početkom 1865. godine došlo je i do promjena u nadziranju škola. Tada su postavljena dva pokrajinska inspektora, i to: jedan za srednje škole (Carić) i drugi za osnovne škole (Stipčević).¹⁴⁰ — Društveno-politička atmosfera bila je inače u to vrijeme veoma napeta. Osiljeni Lapenna, vođa reakcionarnog krila autonomaša, kojem je namjesnik Mamula davao bezrezervnu podršku, želio je potpuno paralizirati hrvatski narodni pokret u Dalmaciji. Na zasjedanju Carevinskog vijeća u Beču (u travnju 1865), Lapenna i njegov istomišljenik Alesani napali su dalmatinske narodnjake i založili se da se uskrati daljnje financiranje sinjske gimnazije. Njihove stavove podržao je ministar Schmerling. Takve optužbe i namjere izazvale su odlučno reagiranje narodnjaka, koji se nisu samo branili, već su upozoravali i na ciljeve svojih protivnika.

Zemaljski je odbor i dalje provodio započetu praksu da se nagrađuju učitelji koji se ističu u poučavanju hrvatskog jezika. Novi školski nadzornik Stipčević predložio je npr. Zemaljskom odboru (28. travnja 1865) da se nagrade učiteljice niže početne škole u Šibeniku i učitelj II razreda više muške po-

¹³⁴ *Pril. uz N. l.* br. 65 (1864), 2.

¹³⁵ *Pril. uz N. l.* br. 71 (1864), 1.

¹³⁶ Narodnjaci i neki istaknutiji liberalni autonomaši prikazivani su kao ljudi koji imaju prevratničke namjere. Drugim riječima: glasati za njih značilo je izjašnjavati se protiv države. Činovnički aparat bio je sav u agitacionom pokretu za one koji su bili poćudni vladi. Neki su narodnjaci optuženi (Pavlinović, Nodilo), a Ante Bajamonti je smijenjen s dužnosti načelnika splitske općine. U toku izbora činovništvo je uvelike utjecalo na birače (nagovaranjem i odvrćanjem) a služilo se i izbornim falsifikatima. Na taj način izabrana je većina onih koji su odgovarali vladi (tzv. »vladinovci«). Omjer snaga u Saboru izgledao je ovako: 24 vladinovca i 17 ostalih (među kojima 8 narodnjaka, 5 liberalnih autonomaša i 4 neopredijeljena autonomaša).

¹³⁷ Vinko Foretić, Iz narodnog preporoda na Korčuli od g. 1860. i dalje, č. *Dubrovnik* br. 3—4 (1962), 49—50.

¹³⁸ *MGŠ*, rkp. K. Stošića..., 10.

¹³⁹ Slavko Mijušković, Borba za srpski jezik u Kotoru za vrijeme austrijske vladavine, *Istorijski zapisi*, knj. XXII, sv. 1, Titograd 1965, 15—19.

¹⁴⁰ *Il nazionale* br. 21 (1865), 81.

četne škole u Šibeniku, zatim učitelji nižih početnih škola u Kninu, Starom Gradu, Trpnju i u Budvi.¹⁴¹ Obično uz prijedloge da se nagrade pojedini učitelji prilagani su i pismeni sastavci njihovih učenika. Zemaljski odbor inače nije iskreno nastojao da se sva raspoloživa sredstva u tu svrhu i razdijele, pa se dobiva dojam da je ta praksa nagrađivanja više produžavana radi toga da se snagama koje se zalažu za ponarođenje škola može u svakoj prilici odgovoriti kako vlast vodi računa o tome i kako potiče pojedince u tom pogledu. Tako npr. za tri prethodne godine (1863. i 1864), od 10 433 forinta, kojima je ukupno raspolagao Zemaljski odbor, razdijelio je samo 1 650 forinti.¹⁴² Mnogi prijedlozi za nagrađivanje učitelja nisu uvažavani ili su samo djelomično usvajani. Iz obavijesti od 22. srpnja 1865, koja je upućena biskupskom konzistoriju u Dubrovniku, vidljivo je da je Zemaljski odbor nagradio samo don Stijepa Valjala, dok su ostali prijedlozi tog konzistorija bili odbijeni.¹⁴³

U novinama je često isticana težnja da treba više voditi brigu u unapređivanju rada odgojno-obrazovnih ustanova. U ovom je smislu više puta javno istupao i Vicko Buzolić, upravitelj splitske realke. On je predlagao da se osnovne škole moraju bolje srediti i organizacijski i po onome što obrazovno nude. A što se nastavnog jezika tiče, »o tome — veli Buzolić — ne treba ni pitati, jer stvar je naravna da valja da bude kojim puk govori«. ¹⁴⁴ On je razmatrao i stanje srednjih škola, zalažući se u prvom redu za realno obrazovanje i smatrajući da su realije podosta zapostavljene što nije u skladu s duhom vremena. O nastavnom jeziku u srednjim školama nije želio deciderano izraziti svoj stav, već je kazao da ovo pitanje treba prepustiti vremenu da ga ono riješi.¹⁴⁵

Borba za hrvatski jezik bila je u to vrijeme najintenzivnije vođena u Kotoru. Tu je — u jezičnom pogledu — vladala jedna zaista velika nelogičnost. Viša osnovna škola radila je na talijanskom, a gimnazija na hrvatskom jeziku. Zato su bokeljski narodnjaci poticali rješenje tog problema. Tražili su da i u višoj osnovnoj školi bude nastavni jezik kao i u gimnaziji. Na nesmisao postojećeg stanja upozoravalo se i preko štampe.¹⁴⁶ Ali, u Kotoru je bilo i onih koji su bili protiv uvođenja hrvatskog jezika u višu osnovnu školu, kao i protiv toga da se ovaj jezik kao nastavni zadrži i u gimnaziji. U tom je smislu djelovao i don Leon Martineli, privremeni vršilac dužnosti upravitelja gimnazije. Budući da se školska godina svršila »lošim uspjehom«, pripisao je svu krivicu hrvatskom jeziku »kojim se predavalo i zamolio općinu da ga talijanskim zamjeni«. ¹⁴⁷ 5. listopada 1865. održana je sjednica općinskog vijeća u Kotoru na kojoj se raspravljalo o nastavnom jeziku u gimnaziji i koju jedan novinski izvjestitelj naziva »burna sjednica«. ¹⁴⁸ Dvanaestorica

¹⁴¹ HAZd, Sp. reg. namj. (1865), VIIc, 6463/1348.

¹⁴² Dinko Foretić, Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi, *Učiteljska škola Zadar 1866—1956*, Zadar 1956, 12.

¹⁴³ HAZd, Sp. reg. namj. (1965), VIIc, br. 11181/2523.

¹⁴⁴ G. d. br. 51 (1865), 2.

¹⁴⁵ G. d. br. 55 (1865), 2.

¹⁴⁶ *Il nazionale* br. 45 (1865), 176.

¹⁴⁷ Prvi program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za šk. g. 1872/73. Dubrovnik 1873, 63.

¹⁴⁸ *Pril. uz N. l.* br. 86 (1865), 2.

vijećnika podnijela su prijedlog da se nastava pretežno drži na »slavenskom« jeziku, da se neki predmeti predavaju na talijanskom i da se uz to talijanski uči i posebno kao nastavni predmet. Taj je prijedlog zapravo težio kompromisu i za njega su se založili istaknuti bokeljski narodnjaci: Tripković, Bjeladinović, Đurović, Radoničić, Tomović, Kamenarović i drugi. Prihvaćen je dvotrećinskom većinom. Ali, u toku sjednice bilo je i vrlo upornih prijedloga da talijanski bude nastavni za sve predmete.¹⁴⁹ Ponovno raspravljanje o jezičnom pitanju u kotorskoj gimnaziji izazvalo je i proteste, jer je to — sa stanovišta borbe za hrvatski jezik — bio korak nazad. Izražavana je i nada da nadležno ministarstvo u Beču neće podržavati onu stranu koja se zalaže za talijanski jezik i koja samo u tom jeziku vidi bolja vremena grada Kotora.¹⁵⁰ Akcija Kotorana da se hrvatski kao nastavni jezik uvede u višu osnovnu školu nije tada uspjela, a u gimnaziji se, u školskoj 1865/66. godini, prešlo na dvojezično poučavanje.

Snage koje su se suprotstavljale težnjama narodnog pokreta u Dalmaciji, pa i tamo gdje su brojčano bile u manjini, mogle su uvijek računati na podršku vladajućih krugova u Zadru oko Mamule i Lapenne. Te su snage naročito došle do izražaja u nekim sredinama prigodom prvih općinskih izbora. No, krize koje su potresle mnogonacionalnu monarhiju i težnje u Beču da se te krize prevladaju, mijenjale su postepeno stanje nabolje. Već u srpnju 1865. godine umjesto centralista Schmerlinga došao je na čelo bečke vlade grof Belcredi, koji će se zalagati za »program nacionalnog sporazuma«.¹⁵¹ U vezi s tim ukinut je (u rujnu 1865) i »veljački patent« iz 1861. godine. Ova promjena u unutarnjoj politici Austrije osjetit će se, dakako, i u Dalmaciji. Namjesnik Mamula je umirovljen (s 50 godina službe i 70 godina života), a za novog namjesnika postavljen je 17. listopada 1865. general Franjo Filipović. Nakon toga uslijedit će umirovljenje Alesanija u Splitu, pa udaljavanje Lapenne iz Namjesništva (u kojem je vodio resor civilnih poslova), zatim puštanje na slobodu uhapšenih za vrijeme općinskih izbora, potom vraćanje u službu Mihe Klaića, kojem je dodijeljeno njegovo prvošnje mjesto na zadarskoj gimnaziji. Klaić je prihvatio to ponovno imenovanje za profesora, ali nije nastupio na dužnost, jer je zatražio dopust da bi mogao ispuniti svoje zastupničke obveze.¹⁵²

Dotadašnja borba narodnjakâ — radi zaštite i daljnjeg razvoja nacionalnih interesa dalmatinskih Hrvata i Srba — vođena u vrlo teškim uvjetima, dala je značajne početne rezultate: proces političkog osvješćivanja i kulturnog preporoda narodnih masa bio je nezaustavljiv, ideje pokreta prodrle su mobilizatorski u sve slojeve stanovništva, stečena su osnovna iskustva političkog djelovanja, afirmirane su mnogobrojne rukovodeće ličnosti pokreta, stvorena su potrebna propagandno-politička sredstva¹⁵³ i kulturna žarišta.¹⁵⁴ U školama

¹⁴⁹ *Il nazionale* br. 83 (1865), 330.

¹⁵⁰ *Il nazionale* br. 84 (1865), 334.

¹⁵¹ Lj. H.(auptmann), n. dj., 775.

¹⁵² Tullio Erber, *Storia del gimnasio superiore di state in Zara*, Zara 1905, 337.

¹⁵³ To su bili: *Il nazionale* i *Prilog uz Narodni list*.

¹⁵⁴ Npr.: *Matica dalmatinska* i čitaonice.

je djelovao znatan broj prosvjetnih radnika, rodoljuba, koji su prihvatili ideologiju narodnog pokreta i odgojno utjecali na mlađi naraštaj u nacionalnom duhu. Hrvatski kao nastavni jezik pobjedonosno je potiskivao talijanski iz osnovnih škola i rezultati su — u školskoj 1865/66. godini izgledali ovako: od 215 tadašnjih osnovnih škola (viših, nižih i pomoćnih) — 87 je radilo na hrvatskom, 29 na talijanskom i 99 mješovito (na oba jezika)¹⁵⁵

Na toj osnovi, u slijedećoj etapi borbe, ponarođivanje školstva imat će ubrzaniji hod.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE ANFÄNGLICHEN ERFOLGE DER DALMATINISCHEN »NATIONALISTEN« IM KAMPF UM DIE NATIONALISIERUNG DES SCHULWESENS

Da sich Dalmatien im Gefüge der Habsburger Monarchie befand, war es unbarmherziger Unterdrückung ausgesetzt. Den dalmatinischen Kroaten und Serben wurde lange Zeit auch das Recht auf den Gebrauch ihrer Sprache im öffentlichen Leben bestritten. Das österreichische Regime in Dalmatien war bestrebt, in Verwaltung, Gerichts- und Schulwesen das Italienische möglich lange als Amtssprache beizubehalten. Damit beabsichtigte dieses Unterdrückungsregime, die nationale Entwicklung der dalmatinischen Kroaten und Serben zu verzögern.

Der Kampf, in dem es darum ging, der kroatischen Sprache jene Platz zu sichern, der ihr naturgemäss zukam, und die italienische Sprache als Mittel zur Denationalisierung und Unterdrückung zu verdrängen, war der grundlegende Ausdruck des Widerstandes der dalmatinischen Kroaten und Serben gegen die Fesseln der österreichischen Verwaltung. Dieser, noch zur Zeit der Illyrischen Bewegung in der ersten Hälfte des 19. Jhs begonnene und später durch den Terror von Bachs Absolutismus abgebrochene Kampf wurde nach der Einführung des Konstitutionalismus von 1860 und später fortgesetzt und dauerte bis zum Zusammenbruch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1918). Bezüglich der Bedingungen, unter denen der Kampf geführt wurde, und in bezug auf die erreichten Ergebnisse, gab es mehrere Phasen; in der vorliegenden Arbeit werden die in der ersten Phase (1860—1866) erzielten Erfolge dieses Kampfes erörtert.

Im Laufe der Jahre 1860 und 1861 erschienen mehrere Zeitungsartikel und einzelne Broschüren, in denen die Anführer der dalmatinischen nationalen Bewegung (A. K. Matas, K. Vojnović, M. Klaić, Đ. Pulić, S. Buzolić, L. Monti, N. Nodilo, M. Pavlinović u a.) das Programm der Bewegung erläuterten, in dem folgende Forderungen enthalten waren: Die Vereinigung Dalmatiens mit dem jenseits des Velebit-Gebirges liegenden Kroatien und die Einführung

¹⁵⁵ A. Ströll, n. dj., 41.

des Kroatischen als Amtssprache anstatt der aufgezwungenen italienischen Sprache, was ja das natürliche Recht der kroatischen Sprache war. Der Kampf für die Verwirklichung dieses Programms und in seinem Rahmen auch das Ringen um die Nationalisierung des Schulwesens in Dalmatien wurden unter schwierigen Verhältnissen geführt, denn er stieß nicht nur auf den Widerstand der dalmatinischen »Autonomisten« (d. h. der italienfreundlichen Gesinnten), ihm widersetzten sich auch die Staatsorgane in Wien.

Die sprachliche Situation im Schulwesen zu Beginn des Kampfes (1860/61) wird insbesondere durch folgende Angabe veranschaulicht: Von allen Mittelschulen (und Gymnasien) in den dalmatinischen Städten wurde nur an einer einzigen (am Gymnasium zu Sinj) das Kroatische als Unterrichtssprache gebraucht; an allen übrigen unterrichtete man in italienischer Sprache. Im Jahre 1864 wurden drei neue Gymnasien (die unteren vier Klassen) eröffnet: in Šibenik, Korčula und Kotor. Der Unterricht an den ersten zwei erfolgte in italienischer Sprache, in Kotor war die Unterrichtssprache Kroatisch. Aber schon im darauffolgenden Jahr gelang es den Feinden der kroatischen Sprache dem Italienischen auch im Gymnasium von Kotor zum Sieg zu verhelfen.

Dank der hergestellten Zusammenarbeit der »Nationalisten« und dem liberalen Teil der »Autonomisten« gelang es den »Nationalisten«, dass im Laufe des Jahres 1865 und zu Beginn des Jahres 1866 die Vorbereitungen zur Eröffnung einer kroatischen Lehrerbildungsanstalt in Arbanasi bei Zadar getroffen wurden. Seit dem Jahre 1865 schlossen sich in den Kampf für die kroatische Sprache auch einige Gemeinden ein, die nach den damals durchgeführten Wahlen in die Hände der »Nationalisten« gekommen waren. Im Schuljahr 1865/66 wurde an 87 Volksschulen, von insgesamt 215, in kroatischer, an 29 in italienischer Sprache unterrichtet, und an 99 Volksschulen war die Unterrichtssprache gemischt, d. h. teils Kroatisch und teils Italienisch.

Diese anfänglichen Ergebnisse des Kampfes um die Nationalisierung des Schulwesens waren von grosser Bedeutung. Da der Kampf für jede einzelne Schule geführt wurde, hatte er sich erheblich ausgeweitet und übte daher grossen Einfluss auf die Erweckung des Nationalbewusstseins sowie auf die politische Aktivierung und Einstellung der dalmatinischen Kroaten und Serben aus. Darin liegt auch seine breitere gesellschaftlich-politische Bedeutung.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

6

Z A G R E B

1 9 7 4

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 6

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Dr Blanka Jakić (njemački)

Lektori

Branko Erdeljac, Stjepan Damjanović

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Izdavački servis LIBER, Zagreb, Đure Salaja 3